tarih ve toplum

aylık ansiklopedik dergi

İLETİŞİM YAYINLARI
AĞUSTOS 1995 • CİLT 24 • SAYI 140
KDV DAHİL 125.000.- TL

Megrel Laz kültüründe akrabalık, evlenme

Eski Kadıköy vapurları ve İdare-i Mahsusa

Sigara paketinin anatomisi. Bir kısa tarihçe

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
AĞUSTOS 1995 • CİLT 24 • SAYI 140

5 *Solmaz Rüstamova-Tohidi*
Azerbaycan Tarihinin Açılmamış Sayfaları

11 *Ali Osman Öztürk*
Neuruppin Resim Albümü ve Padişah Abdülmecid

14 *Hıfzı Oğuz Bekata*
İsmet Paşa ve İdamlar

18 ESKİ YAZILAR, ESKİ FOTOĞRAFLAR
Ahmet Rasim
Enver Paşa

24 KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
"Anayasa'ya Evet" Etiketi

25 *İ. Lütfü Seymen*
Kartpostallarla Geçmişte Kastamonu

30 *Tunca Varış*
Acaba İçinde Ne Var?

35 *Tedo Saxokia*
Megrel-Laz Kültüründe Akrabalık, Evlenme ve Cenaze

43 *Eser Tutel*
Eski Kadıköy Vapurları

52 *Tülay Alim Baran*
Memur Sorunlarından Tarihsel Bir Kesit

57 *Yavuz Selim Karakışla*
Emek Tarihinden Sayfalar

60 MERAKLISINA
M. Sabri Koz
Kitaplar Arasında Bir Gezinti

62 KİTABİYAT
İlber Ortaylı
Yahudi Kültürüne Katkı
Sadiye Tutsak
Bir Eğitimci Olarak M. Rahmi Balaban

64 KİTAP DAĞARCIĞI

KAPAK: "Sigara içen adam" deseni, 1933 tarihli **Yedigün** dergisindeki bir ilandan; kartpostaldaki yolcu vapuru ise Alman şirketi tarafından inşa ettirilen yandan çarklı "Halep".
ARKA KAPAK: Bir halk resminde Galata Köprüsü. (Robert Anhegger Koleksiyonu)

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Üstad Ahmet Rasim, bu sayıda başlayan ve bir kaç ay sürecek olan, *Akşam*'ın sütunlarında kalmış yazılarında, harp yıllarının İstanbul'unu anlatırken, İttihat ve Terakki'nin parti olarak düştüğü konum üzerine çok ilgi çekici tesbitlerde bulunuyor: "Bazı geceler yatağımdan deli gibi fırlardım. Köydeki Talimhane meydanındaki inzibat dairesinden akseden sopa sesleri, feryâdlar tüylerimi ürpertir, iki elim başta beni ağlatırdı..." Sonra ekliyor üstad: "Evimin civarında karakoldan oldukça dayak yemiş bir genç, geceleyin meydanda bir nara salladı, ardısıra:

-"Kahrolsun İttihat ve Terakki!. diye bağırdı".

"Kahrolsun İstidbat, yaşasın Hürriyet!." nidalarıyla iktidara gelmiş bir siyasi hareketin, başvurduğu zorbalıklar ve yanlış siyaseti sonucunda düştüğü bu durum, acaba günümüz için de bir ibret olur mu? Ahmet Rasim'in Enver Paşa'nin ölümünden sonra *Akşam*'da (27. 12. 1922'den başlayarak) tefrika edilen yazılarını Yücel Demirel yayına hazırladı.

Derginiz yine bir yaz sayısı, ama ilginizi çekecek bir hayli yazı var. Ali İhsan Aksamaz'ın, Megrelli etnograf Tedo Saxokia'nın İngilizce olarak yayınlanmış yazısının çevirisi, "Megrel-Laz Kültüründe Akrabalık, Evlenme ve Cenaze", konuya dair bilgiler ve açıklamalarla dolu. Azerbaycan Bilimler Akademisi üyesi Solmaz Rüstemova-Tohidi, "Tarihe Yeniden Bakış ve Tarihin Kaynakları" konulu sempozyuma sunmuş olduğu tebliği "Azerbaycan Tarihinin Açılmamış Sayfaları"nda bir zamanlar Azerbaycan tarihinden silinmek istenen farklı dünya görüşlerine sahip iki siyasi önder, Mehmed Emin Resulzade ile Neriman Nerimanov'la ilgili yeni belgeleri değerlendiriyor. Ali Osman Öztürk ise Almanya'nın Neuruppin Şehir Müzesi'nde padişah Abdülmecid'in Batılı bir gözle çizilmiş resmini konu ediniyor.

Bu sayımızda çok ilginç bir belge daha var. CHP'nin yaşayan en eski yöneticilerinden, 1940'lı yıllarda başlayan siyasi hayatında birçok önemli görevlerde bulunmuş, bir süre İçişleri Bakanlığı da yapmış olan Hıfzı Oğuz Bekata, yakın tarihimiz için çok önemli bir belgeyi; İsmet Paşa'nın Cemal Gürsel'e idamlarla ilgili yazdığı mektubu, kendi anılarına da dayanarak açıklıyor.

"Kartpostallarla Geçmişte Şehirler..." sayfalarımız bir hayli ilgi gördü. Birçok dostumuz, okurumuz bizi arayarak, ellerinde bulunan nadir şehir kartpostal ve fotoğraflarının bu şekilde değerlendirilmesini istedi. Bu sayımızda, kendisi de Cide'li olan, her hafta Cumartesi günleri Kadıköy'de, Akmar Pasajı'ndaki dükkânını -bugünlerde vantilatörle takviye edilmiştir- bizlere tahsis eden *Müteferrika*'nın editörü, değerli dost İ. Lütfü Seymen'in hazırladığı Kastamonu kartpostalları var. Yeri gelmişken aylarca bekledikten sonra nihayet görebildiğimiz Ankaralı *Kebikeç*'e de "hoş geldin" diyoruz.

Tunca Varış, neredeyse "Dumancının Köşesi" adını alacak renkli sayfalarda bu kez de sigara paketlerinin içini, tek tek sigaraları anlatıyor. Uçlusundan, zıvanalısına, filtrelisine.... Sakın bunları yazdığımı görüp de, benim de bir tütün düşkünü olduğumu sanmayın... Yıllarca aynı odayı paylaştığım Mete Hoca'nın, sigara, pipo, puro ve aklınıza gelecek her türlü nesneden çıkardığı dumanları teneffüs etmiş biri olarak "En büyük düşman!... Duhan..." diyorum. Ama bu "örgütlü kesim" karşısında yapacak bir şeyimiz yok...

Eser Tutel bu ayki yazısında eski Kadıköy vapurlarını anlatıyor. Bu bunaltıcı yaz günlerinde, sizlere şimdiki vapurlara binmenizi değil ama Tutel'in güzel üslubuyla yazdığı yazıyı okumanızı tavsiye ediyorum.

İzmir'den Tülay Alim Baran artık kamu çalışanları diye de hitab edilen memurların, yıllardır hiç değişmeyen konut ve kira sorunlarına ilişkin yetmiş yıl önceki belgeleri değerlendiriyor. Bu sayıda Yavuz Selim Karakışla'nın hazırladığı "Emek Tarihinden Sayfalar" da yeralmakta. M. Sabri Koz dostumuz ise "Meraklısına" köşesini bu kez de kitaplarla doldurdu. Kitabiyat sayfalarımızda ise İlber Ortaylı dostumuzun ve Sadiye Tutsak'ın değerlendirmeleri var. Dağarcık sayfamızda Murat Koraltürk'ün tanıtımları yeralıyor.

Geçen sayılarımızda sözünü ettiğimiz büyük dizin sonunda tamamlandı. Gecikmeden dolayı 11 yıla, geçtiğimiz 6 ayı da ekledik. Dolayısıyla "onbir buçuk yılın dizini" oldu. Yakında basılıp, satılmaya başlanacak.

Eylül sayısında buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Tarihe Nasıl Bakmalı?

Toplumsal Tarih Dergisinin Haziran 1995 sayısında Hakkı Uyar'ın bir eleştiri yazısı gözüme çarptı. Ahmet Demirel'in yazmış olduğu *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup* (İletişim Yayınları, İstanbul 1994) adlı kitabı eleştiriyor. Hakkı Uyar'ı tanımam. Ancak bu eleştiri yazısının İzmir'den gönderildiğini Mete Tunçay'ın dergideki Sunuş yazısından öğreniyoruz. İzmirli olsa gerek. Ahmet Demirel'in eleştirilen kitabı da elime geçmedi. Okuyamadım. Hakkı Uyar'ın verdiği bilgiye göre kitaplaşmış olan bir doktora çalışması.

Uyar eleştirdiği kitaptan yola çıkarak tarihe nasıl bakılacağını sorguluyor. Yazıya attığı başlık ilginç: "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği". Her şeyden önce en çok dikkatimi çeken tarihe nasıl bakılacağını sorgulaması. Şöyle yazıyor: "Kemalist ya da anti-Kemalist tarih görüşüyle olaylara bakmak çözüm yolu değildir. Marksist ya da İslamcı bakış açılarının da çözüm yolu olmadığı gibi." Bundan sonraki yorumu biraz daha acayip. Okumaya devam edelim: "Peki, tarihe nasıl bakmalıdır tarihçi? Tarihçi, baktığı dönemle kendi arasına bir mesafe bırakmalıdır. Buna 'Manevra alanı' diyebiliriz. Bunu örnekleyelim. Örneğimiz de Ahmet Demirel'in doktora tezi olsun. Biraz önce yukarıda belirttiğimiz gibi Kemalist ya da anti-Kemalist bakış açılarının, hatta Marksist ve İslamcı bakış açılarının da birbirlerinden üstünlüğü ya da farkı yoktur. Tarihçi, döneme bunların dışında bakmak zorundadır. Peki, tarihçi nereden bakacaktır Birinci Meclis'e? Türkiye'nin çağdaşlaşma hareketlerini, demokrasi deneylerini göz önüne alarak eleştirel bir bakış açısıyla Türkiye sınırlarından mı bakacaktır? Bu bakış açısı öncekilerden daha ileri bir bakış açısıdır. Peki, yeterli midir? Hayır! Tarihçi, Türkiye sınırlarını da aşmalı. Hatta, Avrupa ve Üçüncü Dünya ülkeleri çemberini de aşmalı. Tüm dünyayı, tüm dünya tarihini göz önünde bulunduracak şekilde ve bunlarla arasında bir boşluk, bir 'manevra alanı' bırakarak yaklaşmalı konuya. Bakış açısını geniş tutmalı, diğer sosyal bilimlerden yararlanarak, konuya eleştirel, özgürlükçü ve barışçı bir görüşle yaklaşmalıdır."

Yazar bir kavram kargaşasıyla boğuşur gibidir. Kemalist ya da anti-Kemalist tarih görüşleri çözüm değildir; bunu anlıyoruz da Kemalist ya da anti-Kemalist tarih görüşleri ne demek oluyor? Elma ile Armut gibi bir şey. "Tarihçi,

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
AĞUSTOS 1995
CİLT 24 • SAYI 140
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş. ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ & SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Erol Şadi Erdinç, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA **Çiğdem Dilbaz**
DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.** Tel. 516 82 80 - 516 07 59
BASKI **Ayhan Matbaası**
DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400 Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58
ANKARA Konur Sok. 24/4 Yenişehir 06640 Tel. 425 36 00 - 425 20 71
İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak Tel: 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 1.600.000.- TL
6 aylık: 800.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 150.000.- TL

baktığı dönemle kendi arasına bir "mesafe" bırakmalıdır. Buna "Manevra alanı diyebiliriz." "Mesafe" sözcüğüyle ne kastediliyor? Buna "Manevra alanı" deniyormuş. Neyin manevrası ola ki? Anlamak güç iş. Kemalist ya da anti-Kemalist bakış açıları çözüm olmadığı gibi Marksist ya da İslâmcı bakış açılarının da birbirlerinden üstünlüğü ve farkı olmuyormuş yazara göre.

Tarihe bakış açısı problemini çözmek için eleştirmenimizin önerisi kesin ve mutlak: "Bakış açısını geniş tutmalı, diğer sosyal bilimlerden yararlanarak, konuya eleştirel, özgürlükçü ve barışçı bir görüşle yaklaşmalıdır." Yani tarihe bakarkenki bilimsel yöntemimiz eleştirel, özgürlükçü ve barışçı bir görüş olacak. Bu akıllara durgunluk veren yöntemin akıl hocalığını kimin yaptığını da verdiği dipnotta belirtiyor: "29 Eylül - 1 Ekim tarihleri arasında Tarih Vakfı ve DEÜ Buca Eğitim Fakültesi işbirliği ile düzenlenen Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumunda ders kitaplarının 'eleştirel ve barışçı bir görüşle' yazılması gerektiğini belirtmişti Mete Tunçay." Şimdi bunları bir yana bırakalım. Bizim en çok dikkatimizi çeken nokta yazarın Marksizmi, Marksist düşünceyi bu derece gözardı etmesi. Uyar, Marksist düşünceyi gözardı etmeyip de bilimsel araştırma yöntemi olarak ondan yararlansaydı tarihe nasıl bakılacağını daha kolay çözümlerdi. Ama o ne yapmıştır? Marksizmi de elmayla armutların arasına katıvermiştir. Böyle olunca da kavram kargaşasının içine yuvarlanmıştır. Marksizmi elmalardan ve armutlardan ayırdetmek için biz de bir Hoca'ya danışalım: "Marksizm bir doktrin olmadan önce bir araştırma yöntemidir.

Bir tekke şeyhi değildir Marx. Belli bir çağda, belli bir bölgede yaşamış, her insan gibi, bir çok zaafları olan bir düşünce adamı. İnsanlığa en büyük armağanı: Diyalektik. Ama unutmayalım ki adına bunca cinayetler işlenen Marksizm, şuurlanmamıza da yardım etmiştir. Evet, Türk insanı papağan Batıcılıktan gerçek Batıcılığa Marksizm sayesinde geçebilmiştir. Descartes'in 17. asırda Avrupa'da başardığı düşünce devrimine benzeyen bir düşünce devrimi yaratmıştır bizde. Avrupa'nın yalancılığına, kapitalizmin sömürüsüne dikkatimizi çekmiştir. Anlatmıştır ki Batı düşüncesi dokunulmaz bir hakikatler bütünü değildir. Her sınıfın, her milletin, her camianın kendini korumak için uydurduğu yalanlar vardır. Batı'dan icazet almadıkça Batı'yı tenkit edemezdik. Marksizm bize bu icazeti verdi. Yani şuurumuza takılan zincirleri kırdı ve Avrupa büyüsünü bozdu. Bir düşünce adamı Marksçı olabilir mi? Marksçılık, bir izm'e yani bir kiliseye bağlanmak, onun nasslarını değişmez hakikatler gibi kabul etmekse elbette ki hayır. İnsanlığın düşünce tarihinde Marksizm'e lâyık olduğu yeri vermek, bir Eflâtun'a, bir İbn Haldun'a, bir Descartes'e veya Saint Simon'a gösterilen saygıyı Marx'tan da esirgememekse, elbette ki evet. Marx çağdaş Batı düşüncesinin en büyük temsilcilerinden biri, belki de birincisidir. Marksizmi dinleştirmek Marx'ı anlamamaktır. Konserve hakikatler sunan bir şarlatan değildir Marx. Marksizm tenkittir, şüphedir, araştırma yöntemidir."[1]

Biz de bir araştırma yöntemi olarak, Marksizmi dışlayacağı yerde ondan yararlanmasını öneriyoruz Sayın Uyar'a.

Ender BEDİSEL/ISTANBUL

"Nasıl Bir Dergi?"

Tarih ve Toplum'un yönetim değişikliğinden beri, bir buçuk yıllık serüvenini dikkatle izliyorum. Sizlere iletmek istediğim bir çok eleştirim var. Bunları ayrıca uzun bir mektupta, daha ayrıntılı olarak yazmaya çalışacağım. Fakat hemen söyleyeyim ki, yayını aksatmadan sürdürdüğünüz, derginin alışılmış tadına -biraz da değişiklikler yaparak- yeni şeyler kattığınız, daha hareketli ve rahat okunabilen bir mizanpaj uyguladığınız için çok teşekkür ediyorum. Ancak, önceden olduğu gibi okurlarla doğrudan bağlarınız yine zayıf. Dergi çıkıyor, çok güzel... Ama nereye gidiyor, kime sesleniyor, seslendiğiniz bu insanlar "nasıl bir dergi" istiyor?.. İşin bu yanını hiç dikkate almıyorsunuz. Tabiî, aynı alışkanlıkları sürdüren *Toplumsal Tarih* de öyle bir şeyi hiç düşünmüyor. İkiniz de, hiç şüphesiz okurlara çok değer veriyorsunuz, iyi ilişkileri sürdürmek istiyorsunuz ama bu biraz lâfta kalıyor. Fiiliyatta böyle şeyler yansımıyor. Tabii ki, şimdi muhtevası aynı olan iki dergiye bölünen bir okur kitlesi de var. Türkiye'de tarih bilincinin ne durumda olduğunu bilenler için biraz fazla lüks ama ne yapalım...

Sadede gelmek istiyorum: Meselâ geçen sayıda bir kapak düzeni değiştirdiniz. İyi, güzel, bir okur olarak beğendim. Fakat editörün yazısında bundan bahseden tek bir satır yok. Uzun zamandır kapak konusunda çok rutin bir düzen vardı ki, bunun değişmesi iyi oldu. Şimdi yazarların adlarını olmasa bile, konuları kapakta görmek güzel bir şey. Bir de şu fiyat artışları... Biliyorum, Türkiye burası, maliyetler, kâğıt fiyatları vb... Ama ne olur, bunu bir, iki satırla -sadece özür dilemek değil- biraz da artışın gerekçelerini sıralayıp, anlatırsanız, okur dergiyi eline aldığında "yine mi..." demesin. Daha bunun gibi eleştirilerim çok. Ama işinizin çok zor olduğunu bildiğim için sizleri üzmek istemiyorum. Başarı dileklerimle...

Murat SÜSLÜ/ANKARA

1 Cemil Meriç, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 28 Kasım 1983, sayı 8, İletişim Yayınları.

Yeni Arşiv Belgeleri Işığında

Azerbaycan Tarihinin Açılmamış Sayfaları

SOLMAZ RÜSTAMOVA-TOHİDİ

Yeni açılmış arşiv belgelerinin 20. yüzyıl tarihinin öğrenilmesindeki işlevi, kuşkusuz hiçbir ülkenin araştırmacıları için Azerbaycan'da olduğu kadar önemli olamaz. Açıktır ki, her devletin arşivinde gizli dosyalar vardır ve esasen devlet sırları ile bağlantılı olan bu bunlar da belli bir süre geçtikten sonra açılır.

Fakat geçmiş SSCB'nin arşiv koleksiyonları bu açıdan istisna teşkil ediyordu. Şöyle ki tek bir partinin –Komünist Partisi'nin– yönettiği ve tek bir ideolojinin –komünist ideolojinin– hâkim olduğu bir ülkede doğrudan ideoloji ile bağlantılı olan arşiv belgelerinin saklanması, korunması ve onlardan faydalanılması meseleleri de ideolojinin bir sahası, hem de en mühim sahası sayılırdı.

1920 yılından başlayarak arşiv dosyalama işinin yeniden kurulması ve onların tamamıyla Sovyet devletinin ideolojik politikasının hakimiyeti altına alınması başka bir çalışmanın konusudur ve bu konu üzerinde uzun uzun durmayarak yalnız örnek olarak bu konu ile bağlantılı birkaç belgeden bahsetmek istiyorum. Bu belgeler 30'lu yılların başlarında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Merkezî Arşiv İdaresi tarafından yayınlanmış belgeleridir ki, içerikleri tamı tamına dediklerimizin kanıtıdır: "Biz eski arşiv belgelerini korumakla işçi sınıfının düşmanlara karşı kullandığı, kullanmakta olduğu ve kullanacağı mücadele silahını koruyoruz"; "Arşiv belgeleri iç savaş ve silahlı müdahale tarihini öğrenme kaynağıdır" ve nihayet "sosyalizm tarihini yazmak için arşivleri koruyun".

Böylelikle, karşısına "sosyalizm tarihini yazmak" amacı konulmuş olan Azerbaycan Sovyet araştırmacılarının istifadesine hangi ilkeyle seçilmiş arşiv belgelerinin verildiği ve ne amaçla verildiği hakkında bu belgeler az da olsa bir fikir verir. Eğer arşiv malzemelerinin kullanılması alanındaki bu yetersizliklere Sovyet devletinin son derece muhafazakâr sansürcü rejimini ve karmaşık yayım sistemi de eklersek, araştırmacılarımızın ne gibi zorluklar ve yokluklarla karşılaştıkları ortaya çıkar. Azerbaycan tarihinin, özellikle 20. yüzyıl Azerbaycan toplumsal-siyasal ve çağdaş düşünce tarihinin araştırılması sahasında Azerbaycan tarihçiliğinde birçok bakir alan mevcuttur.

Azerbaycan'da global, gergin ve çelişik olaylarla dolu olan bu karmaşık dönemle ilgili olarak yapılmış bilimsel araştırmaların tabiî ki nesnellik ve kapsayıcılık bakımından kusurları vardı. Bu kusurların bir nedeni araştırmaların yalnız bir ideoloji çerçevesinde yapılması zorunluluğu, diğer nedeni de bu ideolojiye uygun olmayan arşiv malzemelerinin araştırmacılara tamamen kapalı olması ve araştırmacılara kesin yasaklar konması ile açıklanabilir.

Sovyetler Birliği'nde "Perestroyka" adı ile başlayan malum olaylardan sonra Sovyetler Birliği'nin dağılması, Komünist Parti'nin lağvedilmesi ve Azerbaycan'ın bir devlet olarak bağımsızlığını elde etmesiyle hayatın bütün sahalarında olduğu gibi arşiv kurumlarında da esaslı değişiklikler oldu. Her şeyden önce Azerbaycan Komünist Partisi ve onun Merkez Komitesi'ne bağlı olan Marksizm-Leninizm Enstitüsü'nün kapalı tutulan ve belirli kısıtlamalarla yalnız Komünist Parti'nin üyesi olan kişilere veri-

Azerbaycan Bilimler Akademisi üyesi Prof. Rüstemova'nın bu tebliği, 10-11 Mart 1995'te İstanbul'da TÜSTAV ve USTE tarafından düzenlenen "Tarihe Yeniden Bakış ve Tarihin Kaynakları" konulu sempozyumda sunulmuştur.

len arşivleri açıldı. Daha sonra bu enstitü tamamen lağvedilerek ona ait koleksiyonlara dayanan "Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Devlet Arşivi" oluşturuldu. Azerbaycan Cumhuriyeti Baş Arşiv İdaresi'ne bağlı olan diğer arşiv idarelerinin yine bu kapsamda "Azerbaycan Devlet Ekim Devrimi Arşivi", "Fotoğraf ve Sinema Belgeleri Arşivi", "Uygarlık ve Güzel Sanatlar" arşivlerinin kapalı koleksiyonları da araştırmacıların istifadesine sunuldu. Bu idarelerden başka kendi arşiv koleksiyonları olan diğer teşkilat ve organlar örneğin eski KGB de kendi koleksiyonlarının bir kısmını açıkladılar.

Bu sürecin ilk sonuçları özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında belirgin bir şekilde görüldü. O devir için çok güncel olan konularla ilgili arşiv malzemelerinin çoğu birbirinin peşisıra yayınlandı. Bunların arasında Dağlık Karabağ olaylarının tarihi kökleri, Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan'la ilgili toprak iddialarıyla ilgili belgeler önemli yer tutar.

Azerbaycan araştırmacılarının özellikle dikkat ettikleri konulardan biri de, o zamana kadar üzerine kesin yasaklar konmuş olan 1918-20 yılları Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin, "Musavat" Partisi'nin tarihi, o devrin ulusal, toplumsal-siyasal yöneticilerinin özellikle Mehmed Emin Resulzade'nin yazılı eserleriydi. M.E. Resulzade'nin göçmenlik dönemi Türkiye'de geçtiği için bu eserler, genel olarak yurtdışında, bu arada Türkiye'de iyi bilinir.

Fakat 70 yıldan fazla bir zaman Azerbaycan toplumundan saklanmış bu belgelerin ve edebiyatın araştırmacılarımız için ne kadar önemli olduğunu ve o devrin tarihini yeniden incelemek için geniş imkânlar tanıdığını tasavvur etmek zor değildir. Bu bağlamda toplam 2-3 yıl içinde M.E. Resulzade'nin bir çok önemli eseri ve "Tüm Eserleri"nin 1. cildinin yayımlanması tesadüfi değildir. Bu yıllarda ayrıca Azerbaycan göçmen edebiyatının başka değerli örnekleri Mirza Bala Mehmedzade'nin, Ceyhun Hacıbeyli'nin, Elibey Hüseyinzade'nin, Almas Yıldırım'ın ve başka büyük şahısların eserleri yayınlanır. Hatta Milli Güvenlik Komitesi (KGB) de "Çok Gizli" başlığı altında kendi koleksiyonlarından muhtelif belgeleri içeren bir katalog yayınlar.

Memed Emin Resulzade

Uzun yıllar gizli tutulan ve bilimsel dolaşıma hiç sokulmayan bu tür belgelerle birlikte diğer gruba mahsus arşiv belgeleri de açılır. Bunlar Azerbaycan'da Komünist Hareket, Komünist Parti ve Sosyalizmin kurulmasına dair arşiv belgeleridir. Önemi küçümsenemeyecek olan bu koleksiyonlarda Azerbaycan'da sosyalizmin kurulmasındaki ciddi aksaklıkları gösteren, 1937-39 yıllarındaki baskıları ifşa eden, genellikle komünist ideolojinin propaganda çerçevesine sığmayan belgeler saklanıyordu.

Azerbaycan'da komünizmin kurulması deneyinin bütün Müslüman doğuya örnek gösterildiği dikkate alınırsa, bu belgelerin önemi bir kaç misli artar. Öyle ki Azerbaycan, özellikle Bakü, yirmili yıllarda Sovyet Rusya'nın Yakın doğu, özellikle İran ve Türkiye ile ilişkilerinde önemli yer tutuyordu ve doğal olarak bu ülkelerde gerçekleşen devrimci süreçler, ulusal özgürlük ve komünizm hareketleri ile ilgili değerli belgeler Azerbaycan arşivlerinde saklanırdı. Şimdi bu belgeler kullanıma sunulmuştur.

Elbette, kısa bir tebliğde bu belgelerin en geniş açıklamasını vermek mümkün değil. Azerbaycan arşivlerinin yeni açılmış koleksiyonları önemli bir tarihi dönemde çok çeşitli sorunların ortaya koyulması bakımından bilgilenmeye geniş imkanlar tanır. Bu bakımdan ben, bu tebliğin verdiği olanaklar dahilinde sizleri birkaç yeni belgeyle tanıştırmak istiyorum.

Cumhuriyetin çeşitli arşivlerinde, çok çeşitli dosyalarda saklanan bu belgeler Azerbaycan'ın 20. yüzyıl tarihinin en büyük iki şahsiyetine ait olmakla o devrin toplumsal ve siyasal olaylarını ve bu olaylar arasında öne çıkarak Azerbaycan halkının ve devletçiliğinin hayati meselelerini halleden iki önemli simanın şahsi talihine, maneviyatına ve psikolojisine nasıl tesir ettiğini öğrenmek bakımından son derece ilginçtir. Bu iki kişi Azerbaycan'ın toplumsal, siyasal ve yönetsel önderleri yetenekli, bilim adamı ve aydınları, düşünür, ga-

Azerbaycan'da olduğu gibi, diğer Türki Cumhuriyetlerde de tarih ve kimlik bilinci uzun süre kapalı kalmıştı.

zeteci ve yazarları Neriman Nerimanov ve Memed Emin Resulzade'dir. Büyük bir ihtimalle bu şahıslara yakıştırılan sıfatlar dikkatinizi çekmiştir. Bunların hiçbiri mübalağa değildir ve bu sıfatlar iki şahsın her birine aynı derecede ve eşit olarak verilir. Ve, siyasi çalkantılar asrı olan 20. yüzyılın en feci paradokslarından biri, belki de, halkının özgürlüğü ve mutluluğu için derin bir kişisel sorumluluk hissi duyan ve bütün varlığı, düşüncesi ve yüreğiyle bu halka hizmet etmek isteyen bu son derece yetenekli şahsiyetlerin aynı amaç uğruna mücadelenin iki zıt kutbuna düşmeleridir.

Komünist ideolojinin savunucusu olan N. Nerimanov ve milli görüşün taşıyıcısı olan M.E. Resulzade hakkında yeteri kadar bilimsel, popüler ve edebi eser yazılmıştır. Doğrudur, Azerbaycan okurları Resulzade'nin yazılı eserleri ve hakkında yazılmış eserlerle yalnız son yıllarda tanışmışlardır ve Azerbaycan'ın bilimsel literatüründe Resulzade'nin toplumsal-siyasal ve edebi faaliyeti elbette ki, N. Nerimanov kadar işlenmiş değildir. Fakat, Doğu'nun bir numaralı komünisti sayılan N. Nerimanov'un hatırası da kendi "komünist vatanında" tam anlamıyla değerlendirilmemiştir.

1925 yılında ölen N. Nerimanov'un toplam bir yıl sonra adı birdenbire unutuldu, daha sonra ise "Lenin davasının taraftarları" ona "milliyetçi" damgası vurarak adını tarihten, hafızalardan, edebiyattan silme politikası güttüler. Yalnız 50'li yılların ortalarında, Stalin'in ölümünden sonra N. Nerimanov'un adını temize çıkarma eğilimleri görülmeye başladı. Kitapları yayımlandı, 1970 yılında doğumunun yüzüncü yılı büyük tantanayla anılarak, Bakü'nün en yüksek noktasına heykeli dikildi. Ama bütün bunların yanında, Azerbaycan tarihinin en "enternasyonalci" önderlerinden biri olan Nerimanov'a milliyetçi damgasının neye dayanarak vurulduğu sorusu son yıllara kadar yanıtsız kalmıştır.

Doğu devrimci hareketinin bu en önemli simalarından birinin ömrünün sonlarına doğru içinde bulunduğu manevi durum, attığı adımlar, düşünceleri hakkında ilk defa doğru dürüst bilgi edinmek imkânı ancak Azerbaycan KP arşivleri açıldıktan sonra "N. Nerimanov" koleksiyonun gizli belgeleri sayesinde doğdu.

1990 yılında, Nerimanov'un 1923 yılında "Ucgarlarda ingilabımızın tarihine dair" adı altında İ.V. Stalin'e yazdığı tebliğ mektubu, Bakü'de ilk defa kitapçık şeklinde basıldı. Gizli belge olan ve 70 yıla yakın bir süre bilimsel çevrelerden saklanan bu tebliğ, ayrıca kitapçığa dahil edilen diğer iki gizli belge –N.Nerimanov'un "V.İ. Lenin'e mektubu" ve "oğluna bitmemiş mektubu" onun şahsiyetine, devrimci faaliyetlerine, toplumsal ve siyasal mevkiine yeni bir gözle bakma gereğini ortaya koydu. Kanımızca, bu belgeler şüphesiz Nerimanov ve Resulzade arasında paralellikler kurmaya, aynı devri aynı olayları yaşamış bu iki kişinin talihlerinde, toplumsal, siyasal görüşlerinde ve devrimci faaliyetlerindeki benzer ve farklı yönleri değerlendirmeye imkân tanır.

Toplumsal fikirleri açısından ilk başlarda eğitimci olan ve öğretmenlik yapan Nerimanov, kendisinin yazdığına göre "Müslüman halkların geriliği ve cahilliği" ve bunun karşısında kendisinin "edebi ve toplumsal hizmetleri ile bu halkları uyandırıp devrime hazırlamayı" görev bilir.[1] Bu devrimin özellikleri hakkında doğru dürüst bir fikri olmayan Nerimanov

1 N. Nerimanov, "Devrimimizin taşradaki tarihi hakkında", **İ.V. Stalin'e mektup** – Bakü, 1992, s. 65.

1894 yılında Bakü'de Müslüman topluluklar için ilk umumi kütüphane-kıraathaneyi açar.

1894 yılında 10 yaşında olan Mehmed Emin dini bir önderin ailesinde doğmasına aldırmayarak dünyevi bilimlere yönelir. Yeni oluşan kütüphane-kıraathanelere devam ederek toplumsal edebiyatla ve yayınlarla ilk defa tanışır.

1902 yılında artık toplumsal problemlerden bahseden birçok eserin yazarı olarak tanınan Nerimanov Odessa'da Tıp Üniversitesi'ne kayıt olur ve burada ilk defa devrimci öğrenci hareketine karışır.

1902 yılında 17 yaşında olan Resulzade Bakü'de devrimci "Müslüman Gençlik Teşkilatı"nı kurar.

1905 yılı, 1. Rus Devrimi'nin yarattığı görece özgürlükler, Rusya'da ve taşrada devrimci fikrin ve hareketin gelişmesine gizli destek verir. Kendi "gençlik teşkilatını" 1904 yılında "Müslüman Demokratik 'Musavat' Cemiyeti"ne çevirmiş olan Mehmed Emin bu dönemde son derece popüler olan sosyal-demokrat ülkülerin etkisi altında kalır ve onun başkanlığını yaptığı cemiyete dayanılarak RSDFP'nin Bakü Komitesi'nin güdümünde ilk "Müslüman Sosyal - Demokrat Yardımlaşma Teşkilatı" kurulur. 1905 yılında Odessa'dan Bakü'ye dönen N. Nerimanov bu teşkilata üye olur. Bu iki şahsiyetin tanışıklığı ve Azerbaycan devrimci hareketindeki faaliyetleri asıl bu teşkilatta başlar.

Özellikle 1905-1907 arası hem Nerimanov, hem de Resulzade için henüz Sosyal-Demokrat ülkülere bağlılık dönemidir. Ancak Rus Devrimi'nin gidişatında bu düşünce akımının çeşitli yönelimlerinin konumları belirginleştikçe her iki Azerbaycanlı devrimcinin görüşlerinde de ciddi değişiklikler meydana gelir. Nerimanov "Oğluna bitmemiş mektup"unda kendi seçtiği yolu şöyle temellendirir: "Ben insanın insan tarafından itsis-mar edilmesine karşıyım, ben bütün varlığımda nerede olursa-olsun köleliğe karşıyım, ben insanlığın bir an önce hürriyetine kavuşması, cahillikten, kölelikten kurtulması yollarını bulmaya çalışırım. Fakat bu teşkilat artık idealden uzaklaşıyor. Ben Bolşeviklerin programını şahsi inançla kabul ettim ve ben bu programda, dünyada köleliğin ortadan kaldırılmasının hayata geçirilmesini görmüştüm."[2]

Bolşevik Partisi'nin programı bu dönemde Resulzade'yi de daha çok çeker. 1905-1907 yılları Bakü'de devrimci faaliyet gösteren Bolşevik Stalin'le çok samimi ve yakın dostluk eden, onu bir defa ölümden kurtaran Mehmed Emin, *Stalin'le İhtilal Hatıraları* eserinde "baltasını çarlığın köküne vuran Bolşevik görüşünü beğendiğini"[3] yazar. Fakat Bolşevik Partisi'nin sınıfsal mücadele ve sınıfsal tezatları ortadan kaldırmak amacı üzerine kurulmuş programı Resulzade'yi bu partinin faaliyetlerine gittikçe daha temkinli ve eleştirel bir gözle yaklaşmaya iter. Bu dönemde Azerbaycan'ın Batı Avrupa medeniyeti, terbiyesi görmüş açık fikirli, milli ruha sahip aydınları ile yakından tanışmak ve birlikte çalışmak da onun toplumsal görüşlerinde önemli etkiler bırakır. Bolşevizmin vatanı Rusya'dan farklı olarak Azerbaycan'ın sömürge bir ülke olduğunu ve bu bakımdan öncelikle kendi ulusal bağımsızlığı uğrunda mücadele etmenin zaruriliğini anlayan Resulzade RSDFP'den uzaklaşır ve Rusya sömürge idaresine karşı Azerbaycan ulusal kurtuluş harekatının temelini atmaya başlar. Bu yolda gerçekleştirilen son derece esaslı ve zor faaliyetlerin neticesi olarak M.E. Resulzade, programında "Ulusal bağımsızlığına sahip olmayan bir millet hürriyet ve kültürünü / medeniyetini koruyamaz" sözleri yazılmış "Musavat" Partisi'nin lideri, "İnsanlara hürriyet, milletlere özgürlük" sloganını esas tutan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin önderi ve meşhur "Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez" sözü ile simgelenen Azerbaycan ulusal kurtuluş mücadelesinin ideologu seviyesine kadar yükselir.

Azerbaycan halkının bağımsızlık yolunu tamamen başka fikirler --enternasyonalizm ve sınıfsal mücadele ideolojileri– ile bağlayan Nerimanov da bu ideal uğrunda gerçekleştirdiği mücadelenin sonucunda en yüksek mertebelere çıkmış, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkanı daha sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Merkez Yürütme Komitesi'nin başkanlığı vazifesine kadar yükselmiş, Doğu'da komünist ideolojinin yayılması yönünde gerçekleştirdiği faaliyetler dolayısıyla "Doğu'nun Lenin'i" sıfatına layık görülmüştür.

Mücadele yolları ayrıldığı andan itibaren Nerimanov'la Resulzade arasında oldukça çekişmeli bir siyasi rekabet başlamış, hem basında, hem de birlikte katıldıkları toplantılarda yaptıkları konuşmalarda birbirlerini Azerbaycan halkının menfaatine hıyanet etmekle suçlamışlardır.

Nerimanov Resulzade'nin liderlik ettiği hareketi "pantürkizm" ve "panislamizm" ideolojilerini yaymakla, "Türkiye'nin kanadı altına girmekle" memleketin menfaatini İngiltere'ye, Almanya'ya ve Beyaz Rus generali Denikin'e satmakla, "Müslüman halkın" değil, "bir avuç bey, han, toprak sahibi ve Bakü zenginin menfaatini müdafaa etmekle"[4] suçlamıştı.

2 **A.g.e.**

3 M.E. Resulzade. **Stalin'le İhtilal Hatıraları.** Bakü, 1991, s. 16.

4 N. Nerimanov, **Makaleler, Konuşmalar,** B. 1971, s. 219; **Seçilmiş Eserleri**, II cild, B., 1989, s. 80, 83.

Bir zamanlar "Doğunun bir numaralı komünisti" sayılan Neriman Nerimanov'un adı, ölüm tarihi olan 1925 yılından Stalin'in ölümüne kadar resmi politika gereğince hafızalardan silinmek istenmiş, ancak 1950'lerden sonra doğum yıldönümleri kutlanmaya başlanmıştı.

Resulzade de Nerimanov'un mensub olduğu teşkilatı Azerbaycan'ın ulusal kurtuluşunu Bolşevik Rusya'nın "sahte sloganlar altında gizlenen" saldırgan niyetlerine kurban etmekle, Azerbaycan topraklarını, petrolünü ve başka maddi zenginliklerini, hatta din, dil ve medeniyetini "kızıl imparatorluğa" sunmakla suçlar. "Neriman ve yoldaşları Ruslara satmadık bir şey bırakmadılar" yazar.[5]

İlginçtir ki, bu iki siyasi rakibin görüşlerinde örtüşen yalnız bir mesele var ki, o da Azerbaycan halkının, devletçiliğinin, topraklarının, servetlerinin, medeniyetinin en büyük düşmanı olarak Ermeni Taşnak Kuvvetleri olduğunun her iki devlet adamı tarafından da kabul edilmesidir.

Toplumsal ve politik görüşlerindeki ciddi fikir ayrılığı, maalesef Azerbaycan'ın kaderi için en tehlikeli olan bu meselede de bu iki kişinin birleşmesine mani olur. Bununla birlikte aralarındaki siyasi diyaloğun keskinliğine rağmen, ne Nerimanov, ne de Resulzade birbirlerinin şahsiyetine dokunacak, onur kırıcı herhangi bir ifade kullanmamışlardır. Aksine Mehmed Emin, Nerimanov'un o dönemin siyasi çevreleri ve emekçi kitleler arasındaki önemli yerini daima belirtmiştir. Nerimanov da Bolşevik istilasından sonra Resulzade Kızıl Ordu kuvvetleri tarafından hapsedilirken kendi imkanları dahilinde onun emniyetini temin etmeye çalışmıştır.

Resulzade'nin hapisten kurtulması ve vatanını terketme tarihini ise o dönemin en dramatik hadiselerinden saymak gerekir. Onun hapsedilmesi haberini Vladikafkaz (Ordjenikidze) şehrinde işiten Stalin hiç kimseye haber vermeden Bakü'ye gelir, şahsen hapishaneye gidip Resulzade'yi serbest bırakır ve onu kendisiyle birlikte Moskova'ya götürür.

Böylelikle Stalin 1905 yılında onu ölümden kurtarmış eski devrimci dostu, şimdiki siyasi düşmanı karşısında vicdan borcunu öder. İki yıl Moskova'da yaşadıktan sonra Resulzade gizlice Finlandiya'ya kaçar ve bundan itibaren Azerbaycan ulusal özgürlük hareketinin hiç tartışmasız en önemli siması olan 38 yaşındaki Mehmed Emin'in mücadele yolunun 30 yıldan fazla sürecek olan zor, karışık göç devri başlar.

Fakat ne kadar paradoksal da olsa, özellikle bu yıllarda Resulzade'den farklı olarak görünüşte bütün arzularına kavuşmuş olan Nerimanov için de hayatının en zor ve ızdıraplı devri başlar. Başta Nerimanov'un 70 yıldan fazla "tamamen (çok) gizli" damgası vurulmuş olan son mektuplarının adından bahsetmiştik. Bu belgeler Nerimanov'un hayatının son yıllarında içinde bulunduğu derin hisler hakkında fikir edinilmesini sağlamakla, Rusya'da ya da Azerbaycan'da Bolşevik devrimi ve sosyalizmin yaratılması sürecine tamamen başka bir gözle –bu devrimi hayata geçirmiş bir adamın bakışları ile bakmaya imkan verir.

Burada konunun bir parça dışına çıkarak bir parantez açmak istiyorum; son yıllarda Azerbaycan tarihçiliğinde Nerimanov'un hayat ve mücadele yolunu yalnızca olumsuz anlamda açıklayan bir eğilim yaratılmıştır. Bu eğilimin temsilcileri Nerimanov'u "ülkü esiri", "siyasi kör" vb. sıfatlarla tanımlıyorlar. Ama adını andığımız son belgeler bu bakımdan Nerimanov'un kişiliğine ve siyasi kariyerine daha dikkatle ve özenle yaklaşmayı gerektirir. Bu mektuplar Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında başgösteren çok ciddi sorunlar karşısında paniğe kapılarak, onları ortadan kaldırmaya kalkışan, fakat artık bunun imkansızlığını ve kendi güçsüzlüğünü anlayarak çıkış yolunu düşüncelerini, dertlerini ve manevi sarsıntılarını gelecek nesillere aktarmakta gören ve işe koyulacağına ümid eden, anlayışlı, tecrübeli ve yorgun bir adamın kişisel dramını gösterir.

"Azerbaycan'dan Doğu için örnek bir Sovyet Cumhuriyeti yaratmak ve bununla da Doğu'nun Müslüman halklarını kısa bir zamanda kendi tarafımıza çekerek özgürlük hareketini alevlendirmek..."[6] amacının gerçek

5 M.E. Resulzade. **Azerbaycan Cumhuriyeti**, B., 1990, s. 87.

6 N. Nerimanov. Devrimimizin taşradaki tarihi hakkında **I.V. Stalin'e mektup** B., 1992, s. 33.

hayatta "Azerbaycan'ın kişiliksizleştirilmesi" ve yeniden "böl ve yönet" politikasının uygulandığı, "Azerbaycan'ın kaderinin Ermeni taşnaklarına bırakıldığı", yerli (Azeri) Müslüman uzmanların işlerinden uzaklaştırılarak yerlerine Rus, Ermeni ve Yahudilerin getirildiği, Azerbaycan dilinin eğitim yuvaları ve yönetim birimlerinden baskı yoluyla çıkarılması, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan petrolü üzerinde "monarşi" yarattığı zaman "Azerbaycan köylüsünün telaştan tutuştuğu", yerli ahalinin dini hislerine karşı bastırma politikası yürütülmesi ve bütün bunların kaçınılmaz sonucu olarak Azerbaycan'da "hali-hazırda egemenliğin süngü gücüne karşı müdafaa edildiği"[7] sonucuna vardığını Nerimanov, Stalin'e yazdığı mektupta büyük üzüntü ile belirtir.

Yetmiş sayfadan fazla olan bu tebliğde Nerimanov Bolşevik politikasının diğer uzak Müslüman cumhuriyetlerde, Türkistan'da Buhara'da da nüfuzunu yitirdiğini, bazı Doğu ülkelerinde tam olarak çöktüğünü, İran özgürlük hareketinin ise doğrudan doğruya Bolşeviklerin eliyle bastırıldığını açıkça itiraf eder.[8]

Bütün bu hatalar arasında Nerimanov için en kötüsü ise Sovyet Rusya'nın Azerbaycan yönetimiyle ilişkisidir. Lenin'e yazdığı sonsuz heyecan ve telaş dolu mektubunda "daima Denikin'i savunmuş olan Ermenistan'ın bağımsızlık kazandığını, üstelik hiç tartışmasız tamamiyle Azerbaycan'a ait arazileri aldığını", "ikili siyaset yürüten Gürcistan'ın bağımsızlık elde ettiğini", "üç cumhuriyetten ilk olarak Sovyet Rusya'nın kucağına atılmış olan Azerbaycan'ın ise hem topraklarını, hem de bağımsızlığını yitirdiğini" kaydederek Lenin'e başvurur: "Acaba 'müstakil Azerbaycan' telaffuz eden siz değil miydiniz?"[9] "Tek ümidimiz - devrimimizi Doğuda siyasetle müdafaa etmek ümidi de alt-üst oldu" diyen Nerimanov, eğer getirdiği bu delillere dikkat edilmezse Azerbaycan'ın "geri çağrılması konusunda Merkez karşısında mesele çıkartmak mecburiyetini" özellikle belirtir.[10]

Bütün bu olaylardan çıkardığı sonuçlar, Nerimanov'u "Bolşevizmin mutlaka ortadan kaldırılması" fikrine getirir.

"Oğluna bitmemiş mektub"unda acı bir teessüfle "belki de sen bu satırları okuduğun zaman Bolşevizm olmayacak" diyen Nerimanov, bununla birlikte bütün bu uğursuzlukların sebebinin "dünyada köleliğin yokedilmesini sağlayan Bolşevizmin" özünde değil "hakimiyetin altüst ettiği" "büyük bir devletin kaderini kendi eline geçirmek ve diktatör olmak kararına varmış" işçilerin yürüttüğü şovenist siyasette görür.[11]

Bahsedilen belgenin 1923 yılında yazılmış olan birinci bölümünde Nerimanov "Ben eminim ki bizim fikrimiz galip gelecektir" inancını bildirir.[12] Fakat birkaç ay sonra ölümüne yakın, mektuba eklediği bölümü Nerimanov hayatının siyasi iflası sayılabilecek şu sözlerle bitirir "gidecek yolumuz yoktur."[13]

Bu zamanlarda, Nerimanov'un başlıca siyasi rakibi Resulzade 1923 yılında, göç ettikten sonra yazdığı ilk kitabı *Azerbaycan Cumhuriyeti* eserini Türkiye'de yayınlatır ve kitaba altı çizilerek belirtilen esas fikrini şöyle ifade eder:

"Gelecek, milletleri süngü gücü ile sahte bir rejime boyun eğdirenin değil, milli hakimiyete, hakka ve hürriyete dayanan istiklalciliğindir."[14]

Zaman, hayat ve tarih 20. yüzyıl Azerbaycan özgürlük mücadelesinin ve siyasi düşüncesinin en büyük iki temsilcisi arasında geçen fikir ve amaç tartışmasına son noktayı koydu. Tam 74 yıllık hakimiyetten sonra Sovyetler Birliği'nde komünist ideolojinin yıkılması, Sovyetler Birliği'nin bir devlet olarak hiçbir devrim olmadan dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanması bu fikir tartışmasından kimin galip çıktığını gösterdi.

Bu anlamda "bir kere bayrağını yükselttiği" vatanında 70 yıl süresince hakkında bir tek hoş söz söylenilmeyen, hakkı ve hürriyeti uğrunda mücadele ettiği milletinin haberi olmadan gurbette, dilinde kederli ve hasret dolu "Azerbaycan" kelimesi ile dünyadan göçen ve Ankara'da bir grup meslektaşı tarafından defnedilen M.Emin Resulzade; Azerbaycan'dan uzaklarda Rusya'da vefat ederek, artık manen tamamen uzaklaştığı geçmiş silah arkadaşları tarafından Moskova Kızıl Meydan'da ihtişamla defnedilen Nerimanov'dan talihin ya da tarihin hükmüyle daha şanslı sayılabilir mi?

Fakat büyük siyasi değişiklikler ve sarsıntılar devrinde yaşayarak, bütün halkın talihini düzeltmek yükünü sırtlarında taşıyan, büyük ideal sahipleri hakkında elbette yalnız ak ve kara lekelerden sözetmek olmaz. Bu kişilerin bıraktığı son derece zengin eserler ve belgeler hem bu devir tarihini, hem de bu tarihi yaratanların şahsiyetini etraflı bir biçimde öğrenmeyi, araştırmacıların karşısına asıl görev olarak koyar.

Çeviren: Olcay AKYILDIZ

7 **A.g.e.**, s. 56, 60, 36, 50, 36, 49.

8 **A.g.e.**, s. 14, 13.

9 **A.g.e.**, s. 62.

10 **A.g.e.**, s. 63.

11 **A.g.e.**, s. 65-66.

12 **A.g.e.**, s. 55.

13 **A.g.e.**, s. 60.

14 M.F. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti.** B., 1990, s. 4.

Neuruppin Resim Albümü ve Padişah Abdülmecid

ALİ OSMAN ÖZTÜRK

Daha önceki bir yazımızda, Neuruppin Resim Albümü'nde yer alan üç resim üzerinde durmuş (Öztürk 1992-93, 129-145), bunları etnolojik açıdan çözümlemeye çalışmıştık. Yazıda kullandığımız resimleri, 1972 yılında Gertraud Zaepernick tarafından, Wilhelm Fraenger'in katkısıyla gerçekleştirilen baskıdan (Zaepernick 1972; [Zaepernick]) almıştık.

Yukarıda andığımız yazımızda, Osmanlı Padişahı Abdülmecid'i, hareminde gösteren dördüncü bir resmin daha varlığını bildiğimizi, ancak bunu henüz elde edemediğimizi belirtmiştik (s. 130). Aradan geçen süre içinde, Neuruppin Şehir Müzesi (Museum der Stadt Neuruppin) ile temasa geçip bu resmi elde ettik. Burada, müze müdiresi Sn. İrina Rockel'e, hem resmi, reprint olarak, hem de daha önceki bir sergiye ait kataloğu (Exposition à la Chapelle de...) gönderdiği için sonsuz teşekkürler ediyoruz; Sn. Rockel, 18.3.1995 tarihli mektubunda, bu kataloğu, 19. yüzyılın bir medya türü olarak resimleri daha iyi değerlendirebilmemiz amacıyla eklediğini belirtiyordu. Nitekim bu katalogdan, ek bilgiler edindik.

Neuruppin, Berlin civarında, klasik üslûbun ustalarından Karl Friedrich Schinkel'in (1781-1841) ve ünlü realist romancı Theodor Fontane'nin (1819-1898) doğum yeri olan küçük bir şehir. Neuruppin'i bir zamanlar ünlü yapan, adını tüm dünyaya duyuran bir başka özelliği de orada yayımlanan "Neuruppin Resim Albümü" (Neuruppiner Bilderboen)'dür. Bu albümün parçaları (6000 adet) bugün Neuruppin şehir müzesinde sergilenmektedir.

İlk resimleri yapan Gustav Kühn, küçük matbaasında 1810'dan itibaren günlük olayları renkli resimlere dökmeye başlamıştır (bkz. Hinze 1992, 20 vd.). Ağaç oymacılığı, metal işlemeciliği ve ressamlık konusunda eğitimli ve çok yönlü bir sanatçı olan Gustav Kühn'ünkinin (1810-1945) yanısıra Oehmige und Riemschneider (1835-1945) ve Friedrich-Wilhelm Bergemann (1856-1863) matbaaları da bu alanda isim yapmışlardır.

Kendi türünde en büyük koleksiyon olarak bilinen bu resimlerde 22.000 civarında motif ele alınmış ve bunlar Neuruppin'deki üç matbaada basılarak, yüz yılı aşkın bir süre içinde tüm dünyaya gönderilmiştir. Resimler başlangıçta renkli ağaç baskı (Holzschnitt), 1825'ten itibaren de taşbaskı olarak (Lithografie) yapılmıştır. Kitleleri hedefleyen ve görece ucuz bu resimlerin yapımı, Alois Senefelder (1796)'in taşbaskı tekniğini bulması ve bunun Avrupa'da yayılmasıyla mümkün olabilmişti.

Neuruppin'deki üç firmanın kendilerine özgü ilgi alanları vardı: Kühn firması, küçük burjuvanın sorunsuz dünyasını amaç edinirken, Oehmige und Riemschneider ısrarla milli kurtuluş hareketleriyle ilgileniyor; Bergemann ise öncelikle dinî resimler basıyordu. Birbiriyle yarışmakla kalmıyor, aynı zamanda Almanya'daki 63 matbaanın ön sıralarını kapmayı başarıyorlardı. Bu resimler örneğin. Fransa'nın Epinal kenti resim albümüyle (Pellerin, Pinot) karşılaştırılabilir. Avrupa'nın diğer ülkelerinde aynı şekilde üretilen resimler bugün Neuruppin'de büyük bir kolleksiyon halinde bir araya getirilmiştir.

Konular özetle, dünyanın sırları,

Doç. Dr. Ali Osman Öztürk, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim üyesidir.

hayvanlar dünyası, insanların günlük yaşamı vs.'dir. Bu resimlerde, "cennetten kovulan Adem ile Havva"nın yanısıra "İsa'nın Kudüs'e girişi" veya "Bakireler için altın öğütler" gibi özel konulara da rastlanmaktadır. Konu ne olursa olsun, eğitim ve eğlence, dünyadaki varlıklar üzerine bilgilendirme, her halükârda temel hareket noktası olmuştur. Örneğin incelediğimiz Türk konulu resimlerde, Avrupa ve Asya tipi aile yaşamı karşılaştırılır. Buna göre Asyalı kadınlar baskı altındadır. Avrupalı kadınlar ise eşit haklara sahiptir(!). Bir diğerinde, iki eşli bir Osmanlı erkeği önceleri hasbahçede mağrur gezinirken, Fransız askerleri gelince önemini yitirir, zavallı ve gülünç bir duruma düşer.

Bu resimlerde, sade halkın dünyayı nasıl algıladığına tanık oluruz. Gezemeyen, hatta bir sonraki köyden öteye geçemeyen insanlar, kendi küçük dünyalarında herşeyi bu resimlerde tatma imkânını bulmuşlardır. Renkli ve tek sayfalar halinde hazırlanan resimler böylece, dünyadaki günlük yaşam, kişiler ve olaylar üzerine bilgilendirme işlevini görüyordu. Çoğunlukla okuma alışkanlığı olmayan, taşralı Ruppin halkı, bu güzel, renkli resimlerle kendi dünyalarından uzaklaşma imkanı buluyorlardı. Neuruppin Resim Albümü, onlar için bilgi ve eğlence demekti.

Gustav Kühn, uzun sürecek bu didaktik amaçlı işine büyük-küçük herkesin imanını tazeleyecek ahlâkî öğütlerle başlar ve İncil'den öyküler katarak politik enformasyona da yönelir. Nitekim, Sultan Abdülmecid'in (25 Nisan 1823 - 25 Haziran 1861) resmedilmesini bu çerçevede düşünmeliyiz. Kompozisyon olarak önceki yazımızda tasvirini yaptığımız ve Türk erkeklerini güya normal yaşam ortamında gösteren resimlerden farklı değil: Udunu kucağına dayamış, raks eden ve kendini yelpazeleyen cariyelerin ortasında, ihtişamlı giysisi içinde divana uzanmış, düşünceli ve mağrur bir padişah. Arkada hasbahçenin fıskiyesi ve ağaçlar ve daha arkada cami kubbesi. Divanın hemen yanında bir sehpa üzerinde meyve tabağı.

Neuruppin Şehir Müzesi'nde bulunan ... gösteren resim.

5 Mayıs 1995 tarihli *Sabah* gazetesinde belki bir çok okuyucunun gözünden kaçan bir haber vardı İrlanda'dan "150 yıl sonra gelen teşekkür"den söz ediliyordu yazıda. Metnin tamamı şöyle: "İrlanda, Sultan Abdülmecit'in 150 yıl önce yaptığı insani yardımdan dolayı Türkiye'ye bir plaketle teşekkür etti. Avrupa insan haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle ardı ardına Türkiye aleyhine kararlar alırken, İrlanda, 1847'de yaşanan 'Büyük Kıtlık'ta Sultan Abdülmecit'in gönderdiği 5 gemi dolusu yiyeceği unutmadı. Teşekkür plaketi: Kıtlığın 150'nci yıldönümünde, Osmanlı gemilerinin yanaştığı liman kenti Drogheda'nın ana caddesinde, o dönemde belediye olarak kullanılan binanın ön yüzüne bir teşekkür plaketi çakıldı. Cömertliğin nişanesi: Drogheda Belediye Başkanı'nın çaktığı plakette, '1847'deki Büyük Kıtlık sırasında İrlanda halkına gösterilen cömertliğin nişanesi olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne şükranla' ibaresi yer alıyor. 1847'de İrlanda'da açlıktan binlerce kişinin öldüğünü duyan Sultan Abdülmecit, 10 bin paund göndermek istedi. Ancak Kraliçe Victoria, İngiltere'nin 2 bin paund yardım yaptığını, daha fazlasını kabul etmeyeceğini bildirince Sultan Abdülmecit de bin paund ve 5 gemi dolusu gıda maddesi yolladı."

Neuruppinli Gustav Kühn 2748 nolu resmini yaparken acaba bu olaydan haberdar mıydı? Yoksa, Gustav Kühn'ün, 2871 no'lu resimde gördüğümüz gibi, yine Osmanlı-Fransız iliş-

kilerinin bu resme yansıması mı söz konusu? Zaepernick nüshasının kırkıncısını oluşturan bu resme şu açıklama konulmuştu: "Rusya ve Türkiye arasında geçen Kırım Savaşı'nda (1833-1856) Fransa, Türk tarafını tuttu. Resimler ve bunlara ait şiirler, Fransız askerlerinin Osmanlı beyleriyle, güzellerin kalbini kazanma konusunda nasıl rekabet ettiklerini şakayla karışık göstermektedir." Bu tarihlerde son derece gerilimli olan Alman-Fransız ilişkileri dolayısıyla, Fransızların iyi ilişkiler içinde olduğu Osmanlılar ve padişahı mı idi acaba ilgiyi çeken? Günümüzün Almanca ansiklopedik kaynaklarına baktığımızda, Abdülmecid'in özellikle babası II. Mahmud'un (Tanzimat) reformlarını benimseyip desteklediğini; O'nun söz konusu reformları genişletmek isteyişinin güçlü bir muhalefetle karşılaştığını, ayrıca Rusya'ya karşı, Karadeniz'in nötralize edilmesiyle biten Kırım Savaşı'nı gerçekleştirip, Türkiye'nin lehine sonuçlandırdığını okuruz (*Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Bd. I, Mannheim 1971). Abdülmecid'in tüm Osmanlı tebaasının eşit haklara sahip kılınması için çaba sarfettiği ise önemsenen diğer bir yanı (*Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. I, Wiesbaden 1966). Ama örneğin Schweizer Lexikon (Zürich 1945) ise O'ndan hiç bahsetmez.

Avrupa'nın, Abdülmecid'le ilgilenmesi için aslında neden çoktur. O, 1839'da Osmanlı donanmasının Nizip'te, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerince yenilgiye uğratılmasını öğrenemeden ölen babasının yerine 16 yaşında tahta geçtiğinde, halkın ve Avrupa devletlerinin desteğini kazanmak için bir dizi yeniliklere girişir (Gülhanı Hatt-ı Hümayunu). Avrupa devletleri duruma müdahale ederler ve Mehmet Ali Paşa'yı, 1841'de kendine Mısır Valisi ünvanı veren antlaşmayı imzalamaya ikna ederler (söylendiğine göre Sultan, onu dört kez azletmişti). Diğer yandan Balkanlar'daki ayaklanmalar, Boğazlar sorunu vs. gibi konular dışında, Hıristiyanlarca kutsal sayılan Kudüs ve çevresinde yaşayan Katoliklerin ve Ortodoksların, Fransa ve Rusya tarafından korunmak istenmesiyle bozulan ilişkiler sonucu, Eflâk ve Boğdan'ın Ruslarca işgali üzerine Osmanlı Devleti 1853'te Rusya'ya savaş ilan eder. Savaş harcamalarını karşılamak için 1854'te ilk kez dış borçlanmaya başvurulur. Osmanlı Devleti savaştan İngiltere, Fransa, Piyemonte ve Sardunya krallıklarının da yardımlarıyla galip çıkar. Buna karşılık Şubat 1856'da ilan ettiği Islahat Fermanı'yla Avrupa devletlerinin isteklerini yerine getirir. Bu fermana göre, Müslüman olmayan halkın memurluk ve askerlik görevlerine alınmaları yeniden düzenlenir, çeşitli vergilerden bağışık tutulmaları sağlanır. Paris Antlaşması, Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olma, yeniden iç düzenlemeler, tepkiler, 1858 Cidde olayları... 1860 Suriye'deki Dürzî-Marunî çatışmaları ve nihayet Fransa'nın Beyrut'a asker çıkarması vs. (bkz. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Cilt: 1, s. 59).

Abdülmecid'in yaptıkları ve yapmak istedikleri bunlardan ibaret değil elbette. Askeri, idari, hukuki ve eğitim gibi alanlarda yapılan yenilikler pek çok. Saltanatının son dönemlerinde harcamaların artması ve dış borçların birikmesi de tepkilere yol açar. İçerde huzursuzluğun ve darbe girişimlerinin arttığı bir dönemde 1861'de gelen ölüm.

Fransızlardan aldığı destek ve darbeler, bizim Neuruppin Resim Albümü bağlamında ne kadar önemli olmuştur bilemeyiz. Bilinen o ki o dönemin, zayıflayan Osmanlı Devleti aleyhine aralarında kıyasıya bir rekabetin yaşandığı İngiltere, Fransa, Rusya (ve dolayısıyla da Prusya'dan oluşan) kurtlar sofrasında ayakta kalmaya çalışan Abdülmecid, bir taraftan dışardan borç alırken, diğer yandan açlıktan kırılan İrlanda'ya İngiltere'den daha çok para yardımı yapmak istiyor. Ancak O'nu hareminde gösteren bu resmi, bu insancıllığı yönüyle değil, aksine herhalde 18. yüzyıldan itibaren resim sanatına da yansıyan Türk Modası (oryantalizm) bağlamında değerlendireceğiz. Taner Timur *Tarih ve Toplum*'un 112. sayısındaki yazısında şöyle açıklıyordu bu olguyu: "Aydınlanma yüzyılında farklı kültür ve uygarlıklara ilgi artınca ve Avrupalı ülkeler ulusal kimliklerinin ön plana çıkarmak için değişik –hatta karşıt– referanslar aramaya başlayınca Osmanlı modasının da yoğunluk kazanması kaçınılmazdı. Özellikle Fransa merkezli bu modada uluslararası politikanın gereksinimleri de rol oynamıştır. Fakat asıl nedenin, Türk ile Müslüman'ın aynı anlama geldiği bir çağda Osmanlı toplumundaki 'harem' ve 'cariye' olgularının, esir pazarlarının ve doğulu erotizmin Batı muhayyilesini kamçılaması olduğu söylenebilir."

KAYNAKÇA

[Öztürk 1992-1993]: Ali Osman Öztürk, "Neuruppin Resim Albümü I...]'den Türk Konulu Resimlerin Etnolojik Çözümlemesi". **S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi 1992-93,** Sayı: 7-8, s. 129-145.

[Zaepernick]: **Gertraud Zaepernick, Neuruppiner Bilderbogen der Firma Gustav Kühu,** mit einem Beitrag von Wilhelm Fraenger. VEB E. A. Seemann Buch- und Kunstverlag, Leipzig 1972.

[Exposition à la Chapelle de...]: **Exposition à la Chapelle de l'Oratoire Nantes, 27 Octobre - 11 Décembre 1994;** Promenades Brandebourgeoises - Wanderungen durch die Mark Brandenburg.

[Hınze 1992]: Michael Hinze, "Die wunderliche Welt im Bilderbogen-Kranz, Begegnungen mit Schinkel, Fontane und Gustav Kühn in Neuruppin". **Konturen. Magazin für Sprache, Literatur und Landschaft,** 4. Quartal, 1992.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Cilt: I, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983.

[Tımur]: Taner Timur, "Oryantalist Resim Tarihiyle İlgili Notlar". **Tarih ve Toplum,** Sayı: 112, 1993.

İsmet Paşa ve İdamlar

HIFZI OĞUZ BEKATA

Biz, kendilerini milletine, hattâ dünya'ya kabul ettirmiş büyük adamlarımızı, daha çok ölüm yıldönümlerinde, yüzeysel bir seramoni içinde anarız.

Oysa onların gerçek kişilikleriyle, bilinmeyen yönleriyle ve yaptıkları ile değerlendirerek tanımak gerekir.

Ben, bu yazımda, İsmet Paşa'nın 20. ölüm yıldönümünde, bugüne kadar gizli kalmış bir tarihi Belgeyi ve Tutanağı açıklayacağım. Böylece halkımızda hâlâ varolan bir şüpheyi de ortadan kaldırmak istiorum.

Halk Ne Diyor

Yaz aylarında idi. Bir gün Sapanca Gölü'nün kıyısında balıkçılarla konuşuyordum.

Demirel'den Çiller'e, Azerbaycan'dan Bosna-Hersek'e, Güneydoğu'dan yüksek enflasyona kadar her konu ile yakından ilgilenen balıkçılardan biri bana: "Bekata Bey, İsmet Paşa, Adnan Menderes'in idamına neden engel olmadı? Bir de bunu söyleyin.." deyiverdi.

Bir vicdan borcu olarak doğruları anlattım ve aşağıdaki belgeden de sözettim. İnandılar ve rahatladılar. Sonra içtenlikle: "Madem ki doğru olan bu, bizler gibi İsmet Paşa'nın günahına girenlere bunları neden açıkça anlatmıyorsunuz?" dediler.

Onları çok haklı buldum. İsmet Paşa'nın elinden geleni yaptığına Aydın Menderes bile inandığı halde, hâlâ şüphesi olanların, bu şüphelerini tamamen silmek, gerçek bir tarihi belge ile daha kolay olacak diye düşündüm. Ve anılarımın yayımına kadar gecikmesini artık doğru bulmadığım için, aşağıdaki özetleyeceğim açıklamalarımı ve belgelerini de kamuoyuna sunmayı görev bildim.

Ankara Çalkalanıyordu

1961 yılı Eylül ayı başlarında Ankara çalkalanıyordu. Yassıada Mahkemesi karar vermek üzereydi. Başta İsmet İnönü olmak üzere, biz siyasî suçlardan ötürü ölüm cezalarına karşı idik. İsmet Paşa daha muhakeme bitmeden önce, mahkeme şayet idam kararı verirse, bunun infaz olunmaması için, çetin bir savaş veriyordu. Paşa, ortak inancımız olan "siyasi suçlardan dolayı ölüm cezası verilmesi dünyadan kalkmıştır, bu asla yapılmamalıdır" tezini içtenlikle ve ciddî bir direnme ile savunuyordu. Millî Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel ile Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ile, Millî Birlik Komitesi üyeleriyle konuşuyor, idam kararları çıkarsa, bunun asla infaz olunmaması için bütün gücü ile çalışıyordu. Bu arada Cemal Gürsel'e resmi bir muhtıra verdiğini de duymuştuk.

Ankara'da tansiyon giderek yükseliyordu. İşte bu hava içinde Yassıada Mahkemesi 15 Eylül 1961 günü 15 kişinin idamlarına karar vermişti. Ölüm cezalarının infazı ise Millî Birlik Komitesi tarafından onaylanmasına bağlı idi. Komite ve komutanlar sürekli toplantılar yapıyorlardı. İsmet Paşa, hepsine ulaşmak ve idamların kesinlikle önüne geçmek için bütün gayretini harcıyordu. İşte tam bu sırada inanılmaz bir haber yayıldı: 16 Eylül 1961 günü idamların ikisi infaz olunmuş.

İsmet Paşa'nın üzüntüsü çok büyüktü ve hiç olmazsa Menderes'in kurtarılması için her şeyi yaptı.

İsmet İnönü'nün Tarihî Muhtırası

18 Eylül 1961 günü İsmet Paşa CHP Parti Meclisini toplantıya dâvet etti. Hazin bir hava içinde toplandık. İsmet Paşa çok üzgün ve kız-

Cemal Gürsel 'in, İsmet İnönü'yü Başbakanlık'ta ziyareti.

koalisyon konuşulacaktı. İlk Koalisyon Hükümetinde Devlet ve İçişleri Bakanlığı yaptığım için, Birinci Koalisyonu ben anlatacaktım. Yeni Koalisyonu da Başbakan Süleyman Demirel ve Yardımcısı Erdal İnönü dile getireceklerdi.

Konuşmamda İsmet Paşa'nın idamlara karşı olduğu üzerinde de kısaca durmuştum. Toplantı bitince Anayasa Mahkemesi Başkanı Yekta Güngör Özden bana: "İsmet Paşa'nın, CHP Genel Başkanlığı başlıklı resmî kâğıtlarda, kenarında elyazısını da taşıyan Cemal Gürsel'e yazdığı Muhtıranın aslı bende" dedi. Sevindim ve bana fotokopisini vermesini rica ettim. Gönderdiği metin, benim notlarımın aynı ve noksansız, tamamı idi. Bu belgenin eline nasıl geçtiğini de bana yazdığı mektupta anlatıyordu. İşte bu Tarihî Belge'yi daha çok saklamadan kamuoyuna sunuyorum:

gın bir sesle toplantıyı açtı. Olanları anlattı ve mahkeme kararlarından önce 13 Eylül 1961 günü Cemal Gürsel'e verdiği tarihî muhtıranın kendisinde kalan 2. nüshasını Genel Sekreter İsmail Rüştü Aksal'a okuttu. Yalnız ben not aldım. Bâzı yerleri yazamamıştım. Sonra bu belgenin örneğini İsmet Paşa'dan istedim. Paşa, "partiye verdim", demişti. Partiden de elde edemediğim ve parti dosyaları ile birlikte yakıldığını sandığım için, anılarımda kendi notlarımla yetinecektim.

İsmet İnönü'nün 18. ölüm yıldönümü münasebetiyle İnönü Vakfı Ankara'da Pembe Köşk'te 23 Aralık 1991 günü anlamlı bir toplantı düzenlemişti. Toplantıda, Türkiye'de İsmet İnönü tarafından kurulan Birinci Koalisyon Hükümeti ile, oğlu Erdal İnönü'nün katıldığı o günkü

İsmet Paşa Acı Duyarak Anlattı

İsmet Paşa bundan sonrasını da şöyle anlatmıştı.

Ben, İsmet Paşa konuşurken Parti Meclisi toplantısında tuttuğum notlardan birkaç önemli pasajı da, konuya daha da aydınlık getireceğim için aynen aktarıyorum. İnönü, konuşmasını şöyle sürdürmüştü:

"Millî Birlik Komitesi tarafından ve infazlardan önce, girişimde bulunmak gerekir diye düşündüm ve bu istikamette görüşmeler oldu. Millî Birlik Komitesi'nin bir kısmı kararın mutlaka infaz edilmesini istiyorlardı. Genç üyeler diretiyorlardı. Bâzıları bana, bu işe aman karışma, bâzıları da aman karış, diyorlardı. Bu durum içinde Cemal Gürsel Paşa'ya müracaat ettim. Ayın 13'ündeki ricama Cemal Paşa, ayın 14'ündeki dâvetle cevap verdi. Araştırdım, yalnız beni değil, diğer partilerin liderlerini de birlikte çağırmışlar. Bunun üzerine ben ayın 13'üncü günü için ısrar ettim ve aynı gün saat 17'de Cemal Gürsel'i ziyaretle, yazılı olarak hazırladığım Muhtırayı da kendisine verdim. Cemal Gürsel olumlu karşıladı ve 'Sizi iyi anlıyorum, ben de karar verdim, bunu savunacağım diye cevap verdi.'

Paşa devam etti: "Ertesi gün 14 Eylül saat 11'deki toplantıya Millet Partisi Başkanı dışındaki diğer parti liderleri katılmışlardı. Cemal Paşa, biraz daha açık olarak durumu anlattı. Söylediği şu: "Millî Birlik Komitesi'nde 15 kişi benimle beraber."

Ben bu sözü hemen karşıladım: "Paşam, siz bana şunu söyleyin, sizinle beraber olduğunu söylediğiniz 15 kişi sağlam mıdır?" diye sordum. "Cemal Gürsel, sağlamdır" dedi ve ilâve etti: "Sizin muhtıranızdan ayrı olarak bana bir de ortak deklarasyon verin," dedi.

İnönü, bu heyecanlı sahnedekileri de şöyle anlatıyordu:

"Gümüşpala en son söze karışıyordu. Ekrem Alican, yanımda sessiz oturuyordu. Enver Adakan, daha canlı idi."

Cemal Paşa, "deklarasyonu burada yazalım" dedi. Enver Adakan, "Ekrem Alican yazsın dedi. Ekrem Alican, bana dönerek, "Paşam siz bana söyleyiniz, ben yazayım, karşılığını verdi." Bunun üzerine ben söyledim, O yazdı.

Cemal Gürsel, "daktilo ile yazalım" dedi. Ben, zaman kazanmak is-

tiyordum. "Yeniden yazmaya gerek yok, imza edelim ve size hemen verelim" dedim.

Anlaşılan şu idi: Millî Birlik Komitesi kabul etmeyince, Cemal Paşa da kabul etmeyecekti.

İmzaladığımız ortak deklarasyonun özeti şöyle:

"Sayın Cemal Gürsel

Milli Birlik Komitesi Başkanı

Yassıada kararları ilân olunacaktır. Eğer ölüm cezaları varsa, bu, Millî Birlik Komitesi'nin tasdikine bağlıdır. Kansız başlamış ve en kısa zamanda demokratik nizamın kurulmasına çalışan ihtilâlin ölümsüz bitmesi, vatandaşların huzurunun şartıdır.

Dış âlemin de kritik bulunduğu bir zamanda ölüm kararlarının infaz edilmemesi yerinde olur. Bunu Millî Birlik Komitesi'ne arzediniz. Komite karar vermediği halde, dışardan ölüm cezalarının infazı, kanuna, ahlâka ve nizama aykırıdır. Buna karşı koyunuz." Biz toplantıdan böyle ayrıldık. Toplantı 14 Eylül'de olmuştu. Benim verdiğim 13 Eylül tarihli muhtıra ve yazdırdığım deklarasyon aynı gün Hükümete ve Millî Birlik Komitesi'ne okunmuş.

Ayın 15'inci günü akşamı hava çok yumuşamıştı. En son söyledikleri Komutanlar, Ankara'dan ayrılmışlar ve Millî Birlik Komitesi'ne "Siz karar verin" demişler. Ayın 16'sı sabahı, faciayı öğrendik, ikisi infaz olunmuş, biri ertelenmiş. O sabah bana saat 9 sıralarında Berrin Menderes Hanım telefon etti, ağlıyordu, yardım istiyordu. "Mümkün olanı yaptık, yapıyoruz" Cemal Paşa'yı tekrar göreyim dedim. Ve hemen Cemal Gürsel'e müracaat ettim. Gürsel saat 11'de parti genel başkanlarını davet etti, diye cevap aldım. Ben, daha evvel görmek istiyorum dedim ve 9.30'da gittim. Paşa'yı ziyaret ettim. "Siz bana, hani 15 kişi var, idamları istemiyorlar demiştiniz" dedim. Cemal Paşa, evet öyleydi ama rey'e varınca, 8-9'a indi, cevabını verdi. Acıyla eve döndüm. Saat 11'de diğer Parti Genel Başkanlarıyla yapılan toplantıya gittiğim zaman, Cemal Paşa, "Adnan Menderes'in cezası infaz olunmamış" dedi.

Ben, Cemal Gürsel'e ısrarla: Millî Birlik Komitesi'ni hemen toplayınız, yeni bir karar alarak, Adnan Menderes'in cezasını hapse tahvil ediniz. Siz bizimle uğraşmayınız, vakit geçirmeden hemen bunu yapınız dedim.

Biz toplantıdan çıkar-çıkmaz, Millî Birlik Komitesi toplanmış. 16 Eylül günü öğle vakti, Başbakan'a gittim, Cemal Paşa ile temas rica ettim. Cemal Gürsel geldi. Neler olduğunu sordum. "Maalesef" dedi. Ben, atıldım ve ne demek maalesef, toplan-

İsmet İnonü'nün Cemal Gürsel'e Tarihi Muhtırası

Orgeneral Cemal Gürsel
Sayın Silahlı Kuvvetler Başkumandanı ve
Milli Birlik Komitesi Başkanı

Yassı Ada kararları tebliğ ve ilân edilmek üzeredir. Kararlar arasında ölüm cezaları bulunursa bunların infazı anayasaya göre Millî Birlik Komitesi'nin tasdikine bağlı olacaktır.

Kararın tebliğinden iki gün evvel yüksek makamınıza müracaat ederek ölüm cezalarının infazı hususundaki ciddi endişelerimin Millî Birlik Komitesi'ne duyurulmasına tavassut buyrulmasını istirham ediyorum.

Memleketin siyasi heyetinde mes'uliyet sahibi olarak idam cezalarının tasdikindeki büyük zararları arzetmek için başka bir vasıtamız ve çaremiz olmadığından, müracaatımın zaruri görülmesini saygılarla rica ederim.

Mahkemenin her tesirden uzak olarak tam bağımsızlıkla karar vereceğine ve mahkemenin vereceği kararların adil olacağına şüphe yoktur. Ancak, Millî Birlik Komitesi üyeleri, ölüm cezalarının infazı için son söz sahibi olmak selâhiyetiyle teçhiz edilmişlerdir. Bu hususta Millî Birlik Komitesi üyeleri hâkimlerin kararlarına mesnet teşkil eden hukukî ve kanunî unsurlar dışındaki bazı gerçekleri ve zaruretleri gözönünde bulundurmak mevkiindedirler. Ben bu müracaatımla, memle-.ketin selâmeti bakımından hayati ehemmiyette saydığım bu gerçekleri ve zaruretleri ortaya koymak istiyorum.

Sayın Orgeneralim,

Memleketimizin bugünkü halinde ne kadar az sayıda olursa olsun, ölüm kararlarının tasdik ve infazı yüksek millî menfaatlere her surette aykırıdır. Kansız bir ihtilâl yapıldı. Böyle bir ihtilâlden birbuçuk sene sonra, geçmiş bir iktidar erkânının siyasi suçlarından dolayı idam edilmeleri, siyasi idamların bünyende zaten mevcut olan hak tereddüdünü âzami ölçüde artırmış olacaktır. Suçluların en ziyade kahrını çekmiş vatandaşlar bile bu infazı aşırı bulacak ve müteessir olacaklardır. İhtilâlden birbuçuk sene sonra seçimlere gidiyoruz. Eski, yeni siyasi parti mensupları arasında yaklaşma ve anlaşma çareleri arıyoruz. Bu çabalama içinde artık eskimiş olan siyasi suçlardan dolayı idam cezası tatbik etmek siyasi partiler arasında ve memlekette mânen huzur teessüsünü imkânsız kılacaktır. Unutmamalı ki, yarın seçime gidecek ve seçimlerden sonra idareye katılacak siyasi partilerin çoğu, geçmiş iktidar partisinin mensuplarına büyük mikyasta istinat etmektedir. Bunlar yalnız seçim esnasında değil, seçimden sonra da ruhlardaki daimi bir yarayı işletmekten geri kalmayacaklardır. Ceza tatbikinin bünyesinde taşıdığı ibret ve tenbih hassaları, şimdi infaz yapılmamasında daha ziyade mevcuttur. Memleket huzurunun ve vatandaş münasebetlerinin iyi yola girmesi için ümitlerin bağlanabileceği tek çare bundan ibarettir. Suçluların idam olunmaması, ayaklanma teşebbüsünde olacakların cür'etini artıracağı endi-

madınız mı? diye sordum. Cemal Paşa, toplandık, çok uğraştım, olmuyor dedi. Bu cevabı hemen karşıladım: Millî Birlik Komitesi nerede ise ben onlarla görüşeyim, onlara anlatayım dedim. Meğer olan olmuş.

Tarihi Ders

İşte 18 Eylül 1961 günkü Parti Meclisi toplantısında yazdığım notlar da böyle.

Bu hazin olayın yakın tarihimize gerçek yönleri ve belgeleriyle geçmesini sağlayacak bilgilerin canlı şahidi olarak, bunları açıklamak görevi bana düştü.

Böylece İsmet Paşa da artık haksız yere töhmet altında kalmayacaktır. Bu açıklamalarımın İsmet İnönü'nün ruhuna da huzur verecektir diye düşünüyorum.

İdamların yeniden gündeme geldiği bugünlerde, tarihimize çok ciddi uyarı olarak geçen idamlarla ilgili bu belgelerin ve notlarımın politikacılarımızı da aydınlatacak değer taşıdığına inanıyorum.

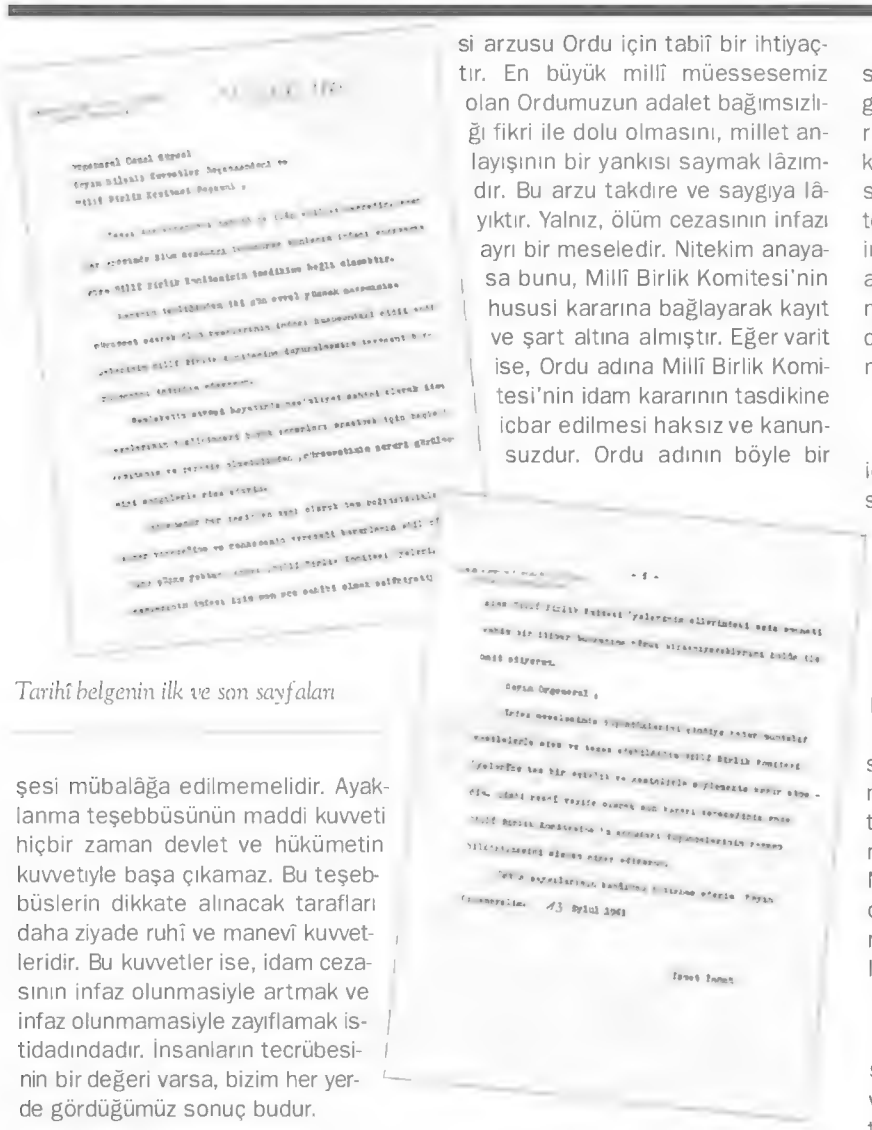

Tarihî belgenin ilk ve son sayfaları

şesi mübalâğa edilmemelidir. Ayaklanma teşebbüsünün maddi kuvveti hiçbir zaman devlet ve hükümetin kuvvetiyle başa çıkamaz. Bu teşebbüslerin dikkate alınacak tarafları daha ziyade ruhî ve manevî kuvvetleridir. Bu kuvvetler ise, idam cezasının infaz olunmasiyle artmak ve infaz olunmamasiyle zayıflamak istidadındadır. İnsanların tecrübesinin bir değeri varsa, bizim her yerde gördüğümüz sonuç budur.

Sayın Orgeneral,

Biraz da infaz meselesinin bir diğer önemli tarafına temas etmek isterim.

Mahkemenin vereceği kararlara tesir edilmemesi ve mahkemece verilen kararların tatbik edilmesi Ordunun isteği olduğundan bahsedilmektedir. Mahkeme kararlarına tesir edilmemesi arzusu Ordu için tabiî bir ihtiyaçtır. En büyük millî müessesemiz olan Ordumuzun adalet bağımsızlığı fikri ile dolu olmasını, millet anlayışının bir yankısı saymak lâzımdır. Bu arzu takdire ve saygıya lâyıktır. Yalnız, ölüm cezasının infazı ayrı bir meseledir. Nitekim anayasa bunu, Millî Birlik Komitesi'nin hususi kararına bağlayarak kayıt ve şart altına almıştır. Eğer varit ise, Ordu adına Millî Birlik Komitesi'nin idam kararının tasdikine icbar edilmesi haksız ve kanunsuzdur. Ordu adının böyle bir mevzuda kullanılması, Türk Ordusunun ebedî şerefine karşı saygı duygusu ile talif olunamaz. Ordu tasiriyle bir infaz muamelesi millette orduya karşı devâ bulmaz bir kırgınlık yaratacaktır. Milletle ordu arasına girecek böyle bir hâtıranın tepkisini düşünmek insana dehşet veriyor.

Hülâsa, infaz kararında ordunun tesirini Millî Birlik Komitesi'nce yerine getirmek, akla gelebilecek mahzurların en büyüğünü taşır ve tarih önünde, karar verenlere de verdirenlere de hesapsız vebâl yükler. Ordunun böyle bir tesir yaptığına ve yapacağına asla inanmıyorum. Millî Birlik Komitesi'nin, ağır ve şerefli vazifesini tamamlarken, memleketin selâmeti bakımından duyduğum endişelerin üzerinde duracağını ümit ediyorum.

Sayın Orgeneral,

Türkiye bugün bir ittifak manzumesi içindedir. Her meselenin önünde, millî savunma için müttefikler arasında haysiyetli ve itibarlı bir mevkide bulunmamızın büyük ehemmiyeti vardır. Bu bizim için öyle bir ihtiyaçtır ki, bunda kusurlu olmak, hattâ ittifak manzumesi içinde bizden daha kusurlu üyelerin bulunması ihtimalinde bile bizim için mazeret teşkil edemez.

Siyasi suçlardan dolayı ölüm cezası, bugün yeryüzünde hemen hiçbir medenî ülkede kalmamış gibidir. Türlü tehlike karşısında bulunan memleketimizin bekçileri ve koruyucuları olan Millî Birlik Komitesi üyelerinin ellerindeki aziz emaneti vahim bir itibar buhranına mâruz bırakmayacaklarını hulûs ile ümit ediyorum.

Sayın Orgeneral,

İnfaz meselesinde düşündüklerimi şimdiye kadar muhtelif vesilelerle size ve temas edebildiğim Millî Birlik Komitesi üyelerine tam bir açıklık ve kesinlikle söylemekte kusur etmedim. Şimdi resmhi vazife olarak son kararı vereceğiniz anda Millî Birlik Komitesi'ne bu konudaki düşüncelerimin resmen bildirilmesini sizden niyaz ediyorum.

Üstün saygılarımın kabûlünü istirham ederim Sayın Orgeneralim.

13 Eylül 1961

"Bu Enver Balkanlarda Napolyon Kesilecek!.."

ESKİ YAZILAR
ESKİ FOTOĞRAFLAR

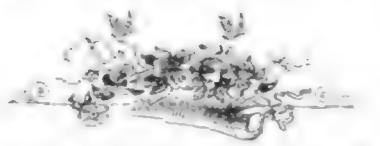

ENVER PAŞA

AHMET RASİM

I

Ahiren Rusya Sovyetler Reisi Çiçerin Yoldaş tarafından da, Buhara taraflarında girişmiş olduğu bir muharebede şehiden irtihâl ettiği tekid edilen Enver Paşa'yı tefasil-i ahvâlini tarihe terk ederek intibaât-ı zihniyeme göre bir nazar-ı ric'î önünde bulundurmak istedim.

Malumdur ki tarihi şahsiyetlere ait evsâf ve secâyâ tahlilâtı, bilahire "zaman" ile "saik"in izhar edeceği malumların meçhuller üzerindeki tesiratına tabi müşkil ve mu'dıl keyfiyetlerdir. Bu sebeple yazdıklarım sırf görebildiklerimden, anlayabildiklerimden ibaret kalacaktır.

Enver Paşa'yı ilk defa olarak akîb-i Meşrutiyet'te büyük hayhuyların, hengâmelerin koptuğu akşamların birinde Sirkeci Garı birahanesinde Talat Paşa merhum ile beraber gördüm. Bir temâşâger vaziyetinde idim. Hücûm-i züvvârdan görüşmek ihtimali yok idi. Oraya ne için gelmişlerdi? Bunu da anlayamadım.

Ondan sonra 31 Mart Vakasını takiben şehre gelen Hareket Ordusu'nun Taş ve Maçka Kışlaları patırtısı hitamında Taksim'de rast geldim. Yine temâşâger vaziyetinde idim. Etrafını almışlardı. Aradan bir müddet geçti. Enver Bey ataşemiliterlik ile Berlin'de bulunuyordu.

Ben Sadr-ı merhum Mahmut Şevket Paşa'nın tavsiyesiyle Edirne'ye gitmiş, İkinci Ordu'nun İstanbul aleyhine icra edeceği zapt ve işgal manevralarını seyrederek *Sabah* Gazetesi'ne yazmaya memur edilmiş idim. Filhakika alay, fırka, kolordu harekâtında bulunmuş, bu manevraların en son safhası olan Bahçeköy Muharebesine yetişmiş idim. İşte bu esnada idi ki bir höyüğün eteklerinde kendisine yalnızca tesadüf ettim. Sağ eliyle göğsünde kordondan tutmuş koltuğuna bir cüzdan sıkıştırmış olduğu halde bana doğru geldi.

– Rasim Bey sizsiniz değil mi?

– Evet.

– Abdullah Paşa nerede bulunuyor biliyor musunuz?

Höyüğün tepesini gösterdim:

– Biraz evvel orada idi.

– O halde şimdi de oradadır!

– İhtimal!

Seğirtti. Hürriyet kahramanı pek çevik, pek atik görünüyordu, ben yerimde kaldım. Filvaki bu mülakattan bir çeyrek evveli Paşa ile beraber idim. Müteveffa Goltz Paşa gelmiş, kendisine vaziyeti sormuş, o da:

– Pek vahim!

demiş idi. Halbuki ben vaziyetin neden dolayı vahim olduğunu göremiyordum. Yalnız tanıdığım zabitandan bazıları yanımdan gelip geçtikçe İstanbul ordusunun bilmem kaçıncı alayını veya taburunu teşkil eden Mekteb-i Harbiye grubunun fenn-i harpçe, manevralar usulünce kâmilen mahvolmuş itibar edilmesi icap ederken müdürleri Vehip Bey'in -ki bilahare Paşa olmuştur- ısrarıyla hal-i harpte devam etmekte olduklarını, Miralay Hilmi Bey -ki bu zat bilahare Paşa olmuştur- kumandasında bulu-

Enver Paşa I. Dünya Savaşında Bulgaristan da.

nan Kırkkilise Fırkası her ne kadar vaktinde yetişmiş, o günün tabirâtından olduğu üzere bahçe gibi muntazam ve mutarrah gelmiş ise de geç kalmış sayılarak harbe iştirak ettirilmemek haksızlığında bulunulduğunu, Istanbul ordusu sol cenâhını teşkil eden Hasan İzzet Paşa fırkasının köprüden geçerek kuyâ-yı ihtiyâtiyemizin gecikmesi yüzünden bizim sağ cenâhımızı fena halde tehdit etmekte bulunduğunu görmüş değil, onlardan anlamış, bunlardan mâadâ Enver Bey'in de manevralarda hakem sıfatıyla vazifedar olduğunu öğrenmiş idim.

Bir çeyrek sonra idi ki Enver Bey bana doğru geldi. Bu defa ağır ağır yürüyordu. Gülerek:

Rasım Bey vaziyetimiz iyi değil...

Öyle, beyefendi.

Şaşaladı.

– Vay siz vaziyeti anladınız mı?

– Ben kendim anlamadım ama anlayanlardan...

– Kimden?

– Goltz Paşa'dan...

– Ya!.. Demek ki bu gece esir olacağınızı biliyorsunuz...

– Bu kadarını bilmiyorum...

– Öyle ise bilin ki esirsiniz!

Bu defa da ben şaşaladım.

– Korkmayın size esir muamelesi etmezler. Fakat bir şart ile...

– Ne gibi?

– Sizden bir ricam var...

– Emredin...

– İstanbul'a ne vakit döneceksiniz?

– Kısmet olursa yarın alesseher...

– Resmî geçitte bulunmayacak mısınız?

– Hayır.

– Öyle ise... (Koltuğundaki cüzdanı kemal-i ehemmiyetle açtı. İçinden birtakım fotoğraflar çıkardı.) Bunları lütfen Servet-i Fünun'a yollar mısınız?

– Baş üstüne, bizzat kendim götürürüm.

– Teşekkür ederim.

Hürriyet Kahramanı yine çevik, atik adımlarla benden ayrıldı. Bu fotoğraflar kamilen manevralara ait idi.

Ben bir saat sonra Abdullah Paşa, Almanya Ateşemiliteri Strager ile beraber civarındaki bir çiftlik binasına girmiş, fotoğrafları paşanın hizmetkârına bittevdi bavuluma koymasını tenbih ederek İsmet Bey'in de erkân-ı harbiyesine dahil bulunduğu süvari fırkası hücumunu seyre dalmış idim.

Müthiş bir hücum!..

Bu hücum manevraları kapıyordu. O gece esir esir yatıp kalktım. Alesseher uyandım. Bavulumu aradım ise de geceleyin kaldırılıp Paşa'nın eşyası ile beraber götürüldüğünü anladım. Treni kaçırmamak için galiba Alpullu istasyonuna indim.

Enver Paşa bu manevralara gayeye kadar safahat-ı kahramanânesinin evveliyâtını geçirmişti.

"İstirdâd-ı hürriyet" azmiyle dağa çıktığı günlerde zulüm ve istibdâddan bıkmış bu ekseriyetin, hattâ şimdiler düşman-ı bipervâ kesilmiş olan anâsır-ı mahûde'nin enzâr-ı ihtirâmı önünde olunmuş ilan-ı meşrutiyeti müteakip yine o ekseriyetin avaz avaz takdirat, ağız ağız ihtiramatına maruz kalarak azim bir yekûn-i hayrani karşısında vakur ve metin görünmüş, memleket serâpâ kasideler, neşideler, şarkılar, marşlar, matbuat uzun uzun makaleler, türlü türlü tasvirler ihda ederek mertebe-i kahramaniye suud etmiş, 31 Mart Vakasında Berlin'den -zamanın tarifi vechile- berk-i hatîf gibi yetişerek şu suretle hal'-i Hamidî'yi icab eden vekayi-i müteselsileye karışmış idi.

Velev sathi nazarla bakılmış olsa bile Osmanlı tarihinin kısm-ı ahîrini büyük bir inkılaba makrun eden bu büyük, dolambaç sergüzeşt Enver Bey gibi mahviyetkâr görünen bir şahsiyet için fevkalade bir muzafferiyet mahiyetinde görülür. Kurûn-ı maziyeden artma bir şekl-i istibdadı

hutut-ı umumiyesi itibariyle bozarak nice zamandan beri bu şekil altında boynu bükük duran milyonlarca halkı, hukuk-ı harbiyeye ve metalib-i insaniyeden hisseder etmek hususunda birinci derecede rol sahibi olmak ne yaman bir muvaffakiyettir.

Üç kıtaya kol atmış, içi dışı müstebid bir imparatorukta hürriyet, müsâvât, adalet umdelerinin tesisine ihtihsal-ı kudret etmek emsal-i tarihiyesi bile nevâdirden madûd olan nasiblerden değil midir?

Yanımdan ayrıldıktan bir müddet sonra irtifaât ve inhitâtât-ı arazi heylûletiyle yürür, değişir, fakat toplu bir heyûla manzarası alan bu vücuda işte ben o zaman o höyüğün eteklerinden böyle bir nazar-ı gıbta ile bakmıştım.

Akşam, 27. 12. 1922

II

Trablusgarp mücahedesi, Balkan Harbi nihayetlerinde Şarköy harbi davası, Hadımköyü'nün ilerisinde Bulgarlarla ettiği bir müsademe, bilahire Babıali Vakası, Edirne'ye ilk olarak duhûl meselesi Enver Bey'i ilk olarak duhûl meselesi Enver Bey'i yeniden dillerde destan etmişti. İttihat ve Terakki hükümetinin tekrar mevki-i iktidara gelmesi merhuma daha ayrı bir vaziyet vermiş idi. Maaheza aleyhine masruf birtakım fısıltılar kulaktan kulağa aksediyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti, bu defa pek zorlu, güçlü görünüyordu. Bu görünüşte Nazım Paşa'nın katli hadisesinin pek azim tesiri var idi. gerçi Mahmut Şevket Paşa itidâl-i tab'ı ile müştehir idiyse de fırka ve dolayısıyla yaranı pek ziyade azimkârâne davranıyorlardı. Bu davranış "muhalefet"i "adavet"e kadar sürüklüyorlardı. Bunun neticesi olarak zuhur eden Okçularbaşı vaka-i feciası bir intikam-ı siyasi addedildi. Müteakiben icra edilen tevkifat, muhakemat, nefy ve idam ile beraber Sait Halim Paşa kabinesinin mevki-i iktidara gelişi Harbiye Nezareti'ne Enver, Bahriye Nezareti'ne Cemal Paşa'ların kuudu evvelce görülmüş olan azimkârlığı daha ziyade takviye edince mutedil İttihatçılara bile yeis ve fütura benzer bir nevi durgunluk geldi. Fısıltı, mırıltı döndü. Bana öyle geliyor ki Arşidük Ferdinand'ı Bosna'da kurşun ile katleden Sırplı Prinçip'in teşebbüs-i cansiperânesi bizdeki iki vaka-i katlin zâde-i ilhâmıdır. Çünkü biz, güya atılan kurşun vız!.. diye yanımızdan geçmiş gibi bu vakaya en ziyade kulak kabartanlardan idik. Rusya Çarlığının metalib-i musırrânesi, İngiltere'nin ağzımıza girecek imiş gibi pek ziyade sokulması Almanya'nın büyük büyük manevraları, Balkan Harbinin netayic-i meş'umesi, fırkalar arasındaki teşeddüd-i ihtilafat, ayak takımının bile kahvelerde, meyhanelerde, sokaklarda siyasiyât ile iştigal eylemesi, Avrupa zümre-i düveliyesinin hasmane bir reftâr ile ikiye ayrılması bizi de son derecede asabileştirmiş idi. Maheza ben bir harp vukuunda bizim de iştirak edebileceğimizi aklıma bile getirmiyordum. Zira Balkan Muharebesi'nin şark harekâtını bizzat göürmüş, askerin ahvâl-i perişanını pek yakından seyretmiş idim. Fakat Avrupa'da harp başlayıp da Yavuz ile Midilli'nin Marmara'ya dühulleri, bunların hükümet-i Osmaniye namına satın alınması, Alman amiralinin yine amiral tanınması, Rusya, Fransa sefirlerinin Bâbıâli'yi hayır veya evet demeye icbâr eylemesi, Alman progpagandasının yapılması, İngilizlerin Reşadiye zırhlısına eylemelerinden mütevellid iğbirârlar arasında bu propagandanın daha ziyade kuvvet peyda eylemesi, ahval-i hazıranın ta uzaklardan içyüzünü görmekle kifâyet etmeye başlayınca gazetelerde bulunmaklığım hasebiyle beni siyasiyâttan anlar farz ederek:

– Acaba harbe girecek miyiz?

diye soranlara birinci defasında:

Enver Paşa

– Memûldür!

dediğim halde birkaç gün sonra, hattâ Karadeniz vakasının şuyuundan bir gece evvel:

– Hiç şüphesiz!

demeye beni mecbur etmiş idi. Görünen köy kılavuz istemez! Vaka şâyi olup da zaten ihtiyaten icrasına başlanılmış olan davullu zurnalı asker toplama gürültüleri feyz alınca mesele bütün bütün tezahür etti. Enver Paşa başkumandan vekaleti ile bir daha kemâl-i vakar ve mehâbetle sahne-i icraatta göründü.

Ya herro, ya merro!.. O günlerin yegâne parolası idi. Enver Paşa da yegâne şahsiyeti!

Evet. Bir sabah kalktık ki top patlamış idi. Aradan biraz geçtikten sonra beni yeni teşkil edilmiş olan istihbarat heyeti, Suriye'ye, Mısır fethi haberleri alıp tebliğe memur etti. Cemal Paşa benden bir hafta evvel gitmiş, Haydarpaşa'da trene binerken mahud nutk-ı cihangirânesini söylemiş idi.

Doğrusu son derece de bedbin idim. Fakat bu bedbinliğimi vatandaşlarıma izhâr etmeyi arzu edemiyordum.

Süveyş hezimetinden üç ay sonra İstanbul'a avdet ederken mebuslarımızdan, eski tanıdıklarımdan birçok kişiyi Konya'da, Eskişehir'de görünce şaşaladım. Düvel-i Mutelife Çanakkale'yi sıkıştırıyor imiş!.. Gerçi Suriye'de iken de tek tük malumat alıyordum ama, bu derece-i müdhişesini bilmiyordum.

Türk alnı açık olarak Çanakkale Muharebâtındaki galebesini, düşmanlarına teslim ettirince benim eski bedbinliğim de teslim oldu!.. Suriye'de pek ziyade sıkılmış, sıkışmış idim. Bu galebeden sonra biraz açıldım, ferahladım, neşem avdet etti.

Bir gün bana dediler ki:

– Romanya'ya gider misin?

– Ne için?

–Askerlerimize tütün götürmek için...

– İşim gücüm ne? Giderim!

İki gün sonra ben Sofya'da idim. Akşam Şumnu gazinosunda oturuyorduk, vakayi-i harbiyenin Bulgaristan'daki tesiratından bahsolunuyordu. Bizim sefarete mensup bir zat dedi ki:

– Radoslavof'un bir sözü var...

– ... ?

– Demiş ki: Bu Enver'den korkuyorum. Balkanlarda bir Napolyon kesilecek. İster misiniz ki bir sabah gözlerimizi açtığımızda onu atına binmiş, Subranya'nın önünden geçiyor görelim?..

Bre!..

Acaba ben de:

"O mahiler ki derya içredirler deryayı bilmezler"

mi diyeyim?.. Hiç şüphe yok, onlardan imişim! Fakat Sarıkamış'ı ne yapalım?

Maheza Radoslavof'a isnad edilen bu söz hoşuma gitmiş, koltuğumu kabartmış idim.

O geceden on gün sonra idi ki ben Romanya'daki Kolordu karargâhıyla beraber bir akşam İbrail'e girdim. Kendi kendime:

– Galibiyet ne tatlı şey imiş!

diyordum.

Maheza beni Mecidiye'ye gelip almış olan Kolordu erkân-ı harbiye reisinin yolda çıtlattığı bir iki nükteden mütehassıl endişe yerinden kımıldamamış idi. O, diğer cephelerdeki harekâta nazar-ı itminan ile bakamıyor, inhilal emareleri görmekte olduğunu anlatmak istiyordu.

İbrail'de bulunduğum onbeş gün zarfında da diğer bir söz işittim, biri dedi ki:

– Çocukça emir veriyor...

– Kim?

– Başkumandan!

Sofya'daki o perhiz ne, buradaki bu turşu ne!

Akşam, 28. 12. 1922

III

Pek çok meşakkat çektikten, epeyce tehlike geçirdikten sonra Romanya'dan avdete muvaffak olmuştum.

Bir gün Kadıköy'ünde gezip dururken o zaman Harbiye Nezareti mektupçusu olan zat-ı muhteremle mülâki oldum. Müşarünileyh beni görünce:

– Kaç gündür, seni arıyordum. Yarın mutlaka dâireye gel, söyleyeceklerim var...

– Peki!

– Gel ama...

– Gelirim!

Ertesi gün gittim. Güç belâ kendimi tanıtarak, mektupçu beyin istediğini öne sürerek içeriye girdim. Nezaret gayet sıkı bir kontrol altında bulunuyordu. O zatın bana dedi ki:

– Şimdi nâzır paşa ile görüştüm. Diyorlar ki: Erbâb-ı kalem, bize muâvenet etmiyorlar.

– Ne gibi?

– Ne gibi olacak?.. Mesela askerlerimizin okumaları için eserler yazıyorlar... Sizin bunca eseriniz var... Onlardan birkaç tanesini verin de bastıralım, ordulara dağıtalım...

– Başüstüne!

Ertesi gün, *Romanya Mektupları* müsvedâtıyla yirmi otuz kadar *Eşkâl-i Zaman*'a kıraat için yazdığım Gördüm de Bildim unvanlı bir komediyeyi hâmilen gittim. Daha da yazacağımı söyledim.

Aradan bir müddet geçti. Tasvir-i Efkâr matbaasında bulunuyordum. Dediler ki:

– Seni telefondan istiyorlar.

– Alo!

– Kimsiniz?

– Ahmed Rasim...

– Şimdi nezârete geliniz.

Yürüdüm. Odadan içeriye girince mektupçu bey kalktı.

– Biraz müsaade... Nazır Paşa'yı görüp geleceğim. Oturdum. Bir sigara, bir kahve... Derken avdet etti. Dedi ki:

– Nâzır paşa diyorlar ki acaba Ahmet Rasim Bey ikinci, üçüncü grup mıntıkalarına bir seyahat yaparlar da gördüklerini, tesbit ettiklerini, bize yazarlar mı?

Romanya seyahatinin acıları henüz geçmemişti. Mâheza bu teklif bende bir heves uyandırdı.

– Giderim! dedim.

– Öyle ise Cumartesiye hazır olun!..

– Şimdi bile hazırım.

Öyle ya!.. Terziye göç demişler, iğnem başımda, demiş!

Düvel-i mutelifeyi papuçsuz kaçıran Çanakkale muzafferiyeti, Galiçya'daki askerlerimizin sürekli muvaffakıyeti, Romanya'dakilerin Dobruca'dan itibaren döğüşe döğüşe Tuna'yı geçerek İbrail'e kadar dayanmaları, Harb-i Umûmî'nin pek ziyade mütebeddil görünen safahatı arasına karışmış, âdetâ kaybolmuştu. Bütün enzâr-ı dikkat bizim orduları harekâtıyla Suriye ve Irak cenûblarında tazyikata başlamış olan İngiliz kuvâ-yı askeriyesinin muhâcemâtına taalluk edip kalmıştı. Bence ufuk pek karanlık olmakla beraber birtakım

ümitler kalbimi oyalıyordu. Bunların ne dereceye kadar vârid ve muhakkak olduğunu anlamak istiyordum. Çünkü bu harbin varlık yokluk harbi olduğunu ilan eden Talat Paşa merhum, bir neferimiz kalıncaya kadar döğüşeceğiz, demişti.Ondan sonra da herkesin ağzında bir "zafer-i nihaî" şayiası dolaşmaya başladı.

Diğer taraftan:

– Varşova alındı, bayrak!

– Çerçova alındı, bayrak!

– Gelsin bayrak, açılsın bayrak!

nümâyişleri bizi Alman, Avusturya muvaffakıyâtına daldırmıştı. Fakat İstanbul müthiş bir galâ ve ihtikârın altında zebûn kalmış inim inim inliyor, süpürgeotu, çürük buğday, karışık mısır yemekle birtakım muhtekirlerin kasalarını dolduruyordu.

Korkunç bir parola:

"Şikâyet yok! Harp demek ölüm demektir."

Bazı geceler yatağımdan dimdik fırlardım. Köydeki Talimhane meydanındaki inzibat dairesinden akseden sopa sesleri, feryâdlar tüylerimi ürpertir, iki elim başta beni ağlatırdı. Bu ve emsâli hallerin bir âkıbet-i muzlimeye delâlet etmekte olduklarını anladıkça son derece de müteessir olur, teessürâtımı celb-i husumet etmeyecek surette Eşkâl-i Zaman'a kalbederdim.

Bir gün tanıdıklarımdan biri bana dedi ki:

– Rasim, sen ne yazmışsın?

– Ne yazmışım?

– Pazarola Hasan Bey fıkrasında, pazarola kasapbaşı demişsin...

– Ne olur?

– Bunu Enver Paşa aleyhine anlıyorlar...

Durakladım. Bana bunu haber verenin de ahlâkından pek ziyade emin olmadığım için cevâben dedim ki:

- O fıkra "sulh" ile "harb"i muvâcehe eder. Ben harp için kasapbaşı dedim. Değil mi?

Enver Paşa, yanında askerî erkân ve bazı kabine üyeleri ile bir harb gemisinde harekât izliyor.

– Bilmem... Dediğim gibi telakki etmişler...

– Öyle ise el-mana fi batnü'ş-şâir!...

Maheza o esnalarda Enver Paşa dolayısıyla bütün İttihat ve Terakki serâmedânı aleyhlerine şarıltısız ise de hızlı bir cereyân uyanmış idi. Ben bu cereyânı reyü'l-ayn görüyordum. Yalnız İtilafçılar, değil İttihatçılardan da bir kısım bu cereyan ile sürüklenip gidiyordu. Bazı vakayi-i hususiye, askerlik iltimâsları, harp zenginlerine ait himayeler, meclis-i mebusan mücâdelâtı, iâşe meseleleri, rezâletleri, birdenbire kabaran fuhuş ve meskenet, Alman ahlakiyâtının geceli gündüzlü tesiri, Viyana'dan Berlin'den sızan bazı kara haberler, bilhassa açlık bu cereyanı bir şaytan akıntısına döndürüyor, bittabi bu akıntı beni de bir yere kadar çekip götürüyordu.

...

Cumartesi günü Haydarpaşa'dan kalkan trene atladım taliim yaver imiş... Efâzıl-ı ümerâ-yı askeriyyeden Yakup Şevki Paşa da o trende idi.

Yolda görüşe görüşe, konuşa konuşa, dertleşe dertleşe Ulukışla, Sivas, ennihayet Suşehri dedik, üçüncü grup karargâhına vardık.

Akşam, 29. 12. 1922

IV

Yirmi bu kadar gün sonra Harput'a gidemeden avdet ettim. Gidemedim, çünkü ordu gerilerinde, civârında Ermeni, Kürt, asker kaçaklarından mürekkeb olmak üzere üç müteferrik eşkiyâ çeteleri hükümrân oluyordu.

Üçüncü mıntıka kumandanı Vehib Paşa bana dedi ki:

– Seni Harput'a yollamak için yüz süvari ayırmaklığım lâzım gelir. Halbuki ordunun kendi kuvvetinden bu kuvveti ayıracak mecâlı yoktur...

İstanbul'a muvâsalatımda burayı daha bedbin, daha sefâlet-engiz gördüm. Anadolu'nun hâli ise pek perişân, pek feci idi. Bütün güzergâh ölüm, açlık, hastalık gibi kemirici alâim ile meşhûn idi. Buna askeri nokta kumandanlıklarının hareket-i keyfiyesini de ilave etmeyi unutmamalı.

Evimde tam bir ay uğraştım. Tuttuğum notlar üzerine iki üç yüz sahifelik mufassal bir rapor yazarak bilvasıta kendisine takdim ettim. Bu rapor,

Anadolu hakkında bir fecâatnâme tarzında müretteb idi. Ne görmüş, ne işitmiş, ne duymuş isem hepsini bilâtadil sahne sahne, fıkra fıkra, levha levha tasvir ve tahkiye etmiştim. Zaten hîn-i i'zâmımda aldığı talîmat bu merkezde idi. Zannederim ki tamamen okumuş... Bana tebliğ edildiğine göre tab' edilmesi için büyük karargâha tevdi etmiş... Bilhassa raporda münderic "eytâm-ı şühedâ" meselesine pek ziyâde ehemmiyet vererek bütün menâtıka bunların derc ve terfihi hakkında emirler vermiş...

Anadolu kadınlığının meâsir-i cânsiperânesinden son derecede mütehassis kalmış...

Aradan bir müddet geçmiş idi. Yine *Tasvir-i Efkâr* matbaasında oturuyordum. Biri geldi.

– Seni telefondan istiyorlar.

dedi. Gittim.

– Alo!

– Kimsiniz?

– Ahmet Rasim.

– Harbiye Nâzırı Enver.

– Emredin.

– Meşguliyetiniz yok ise hazırlanın. Bu Cumartesi badezzevâl saat sekizde Haydarpaşa'da buluşalım.

– Baş üstüne!

– Daire'ye gelip mektupçu beyi görünüz.

– Peki!

Nereye gidiyoruz? Bunu halletmek için doğruca Daire'ye gittim. Mektupçu beyi gördüm. Bilmiyordu. Seryavere başvurdum. O da adem-i malumat beyan etti.

Tamam!..

Fakat, ard-ı kulaktan duyuyordum. Ruslar ahvâl-i dâhiliyece karışıyorlardı. Bizim Suriye, Irak cepheleri de fena halde tazyike maruz kalmışlardı. Gazze, Bağdat iyi haberler göndermiyordu.

Görüyordum. Tek tük düşman tayyareleri İstanbul üstüne geliyor, bomba atıyordu. Ben Suşehri'nde iken vukua gelen Haydarpaşa infilak-ı meşhûruna kimse kaza demiyordu. Şehirde açlık, korku, emniyetsizlik, istibdat birleşmiş bunlar karadan, tayyare gökten, tahtelbahirler denizden tehdid ve tedhiş ediyorlardı.

Evimin civarında karakoldan oldukça dayak yemiş bir genç, geceleyin meydanda bir nara salladı, ardı sıra:

-Kahrolsun İttihat ve Terakki!

diye bağırdı.

Mühim bir isyan!.. Memleket, hâlet-i ruhiyesini değiştiriyordu. Harp, doğrudan doğruya aleyhimize dönmüştü. Biraz evvel Anadolu'da iken asker kaçağının mikdarı ikiyüz bini mütecâviz olduğu söyleniyordu.

Bundan anlaşılıyordu ki orduda inhilâl başlamıştı. Ermenilerin, Rumların, bilhassa itilafçılarla şâir anâsırın tavır ve vaziyetliri nazar-ı dikkati celb edecek emâreler gösteriyordu. bunlarla beraber Divan-ı harpler, merkez kumandanlığı da işliyordu.

Pek yeis-âver bir safha!..

İâşe tezebzübâtı, ihtikâr belası hadd-ı gayeye varmıştı. Gazeteler sıkıştıkça sıkışıyordu..

Ben bavulumla beraber bunları hâmilen o cumartesi günü saat sekizde Haydarpaşa istasyonunda isbât-ı vücûd ettim. Trenin etrafında harbiye nezâreti ümerasından, inzibat memurlarından geçilmiyordu.

İstimbot ile geleceği için bir kısım da iskele tarafında bekliyordu. Fakat hava müthiş, lodos şiddetli esiyor, dalgaların velvelesi gittikçe artıyordu. Bilmem kim idi; biri biraz yüksekçe bir ses ile dedi ki:

-Aman Allah esirgeye... Havadan korkuyorum. Bir kaza maza olmasın...

Diğeri cevap verdi:

-Birşey olmaz... O milletin göz bebeğidir. Cenâb-ı hak onu muhafaza eder...

Unutmayayım, diye şu muhavereyi, bir lambanın altına çekilip aynen zabt ettiğimi hatırlıyorum.

Biraz sonra bir telaş koptu. Anladım ki geliyor. Herkes gibi ben de vaziyet aldım.

Birdenbire göremedim. Yalnız Süleyman Numan Paşa'nın her dem taze siması hafif gölgeli bir heykel başı gibi teressüm ediyordu.

Paşa'yı da gördüm. Dalgalar ıslatmış idi. Süreksiz bir vedadan sonra son vagonun platformuna çıktı. Bu aralık sevgili doktorumuzun sesi:

- Ahmet Rasim Bey! diye aksetti. Yanaştım. Bizzat Enver Paşa:

- Buyurun, beraber bulunalım, dedi.

Ben kendisinden evvel karargâh kumandanı Kaymakam Çerkes Mahmud Bey ile görüşmüş, nereye gideceğimizi öğrenmiş idim. Benim bir iki ay evvel gittiğim yerlere!

Paşa'nın yanına, o platform üzerine çıktım. Tren düdüğünü salıverdi.

Alkışlar... temenniler... temennâlar... arasında istasyondan uzaklaştık. Biz de vagonuna girdik üç kişi idik.

Hürriyet kahramanı, manevralar esnasında benim Bahçeköy harbinde, höyüğün altında gördüğüm değil idi. Fakat pek çok benziyordu. Alnını, göz kenarlarını buruşturan çizgiler, fevkalâde yorgun olduğunu telkin ediyordu. Bana pek ziyâde garip gelen bir âmiriyet, kaşlarını oynatıyor, nazarlarını tesbit ediyordu.

Birdenbire dedi ki:

- Raporunuzu okudum, tab ettireceğim.

- Teşekkür ederim.

- Şimdi yine o taraflara gidiyoruz. Bu defa daha şumûllü yazarsınız...

- Elbette.

- O raporda eytâm-ı şühedâ bahsi beni ziyâdesiyle müteessir etti. Umum orduya, memurîne emir verdirdim. Topluyorlar...

- Müstakbel bir ordu teşkil etmiş oluyorsunuz.

- Tabii... Bâhusus vazifemiz...

Bu bahis belki iki saat sürdü. Hatta ayrılırken dedi ki:

- Yarın bu bâbda yine konuşalım.

- Baş üstüne!

Akşam, 30. 12. 1922

(Devam edecek)

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

"ANAYASA'YA EVET" ETİKETİ

"Anayasa'ya Evet"!.. ama 1982 Anayasakı'na değil... Aylardır bir sonuç alınamayan Anayasa tartışmaları nedeniyle dostumuz Emre Dölen'in koleksiyonundan bir belgeyi sizlere sunmayı vesile saydık. 9 Temmuz 1961'de yapılan referandum sonrasında kabul edilen 1961 Anayasası için düzenlenen "evet" kampanyalarında, dönemin etkili gençlik örgütlerinden olan Millî Türk Talebe Birliği de görev almış ve yanda görülen arkası zamklı etiketlerin üniversite öğrencileri eliyle büyük şehirlerde her yere yapıştırılmasını sağlamıştı.

İletişim'den

Sıradan insanın sıradışı bir şehirdeki kimlik arayışının öyküsünü anlatıyor **İstanbul'da Gündelik Hayat**. Şehrin nüfus, cemaatler, tarikat faaliyetleri, mahalleler, esnaf gelenekleri, aile ve eğlence kültürü bağlamında şekillenen Osmanlı dünyası içinde gezinen ve bu imparatorluk merkezinin kuruluşundan Cumhuriyet'e uzanan toplumsal panoramayı yansıtan bu kapsamlı çalışmayı gerçekleştiren Ekrem Işın, sadece sıradan insanın kimlik arayışını değil, bu kimliklerin arka planındaki siyasî ve kültürel süreçleri de ele alıyor. İstanbul hayatını ve geçmiş zamanı bir sohbet malzemesi olmaktan çıkarıp toplumsal tarih anlayışının ilgi alanına sokan önemli bir kitap.

İSTANBUL Dağıtım + Kitabevi: Klodfarer Caddesi İletişim Han No 7, Cağaloğlu 34400 • Tel. (212) 516 22 63-64 • Fax: (212) 516 12 58
ANKARA Dağıtım: Konur Sok. 24/4, Kızılay 06640 • Tel. (312) 425 36 00 / (312) 425 20 71 • Fax: (312) 425 18 15
Kitabevi: Selânik Cad., 72/C, Kızılay 06640 • Tel. (312) 418 59 32
İZMİR Dağıtım + Kitabevi: 853 Sok., 33/B, Konak 35250 • Tel: (232) 483 10 40

İstiklâl Savaşında Cide ve İnebolu üzerinden Ankara'ya köprü oluşturan Kastamonu, Cumhuriyet döneminde iktidarların ilgisizliğine uğramış bir kenttir.

İ. LÜTFÜ SEYMEN

Solda, Kastamonu Kalesi ve artık dokusu bozulmuş kentin 1932'lerdeki görünüşü. Altta, kentin içinden geçen Karaçomak Deresindeki sel sularını seyreden Kastamonu'lu şoförler. (İ. Lütfü Seymen Koleksiyonu)

Gasgalar (Gaslar, Kaşkalar) döneminden beri bilinen Kastamonu yöresine Anadolu'nun eski taksimatına göre Paflagonya adı verilirdi. Kastamonu şehri sırasıyla Frigyalıların, Persler'in, Pontus Krallığı'nın, Romalıların ve Bizans'ın egemenliğinde kaldıktan sonra II. yy.'ın sonlarına doğru Danişmendiler'in, 12. yy. sonlarında ise Anadolu Selçukluları'nın egemenlik alanına girmişti.

Kastamonu, Emir Hüsameddin Çoban'la birlikte 1211 tarihinde Çobanoğulları'nın, 1296 tarihinde Şemseddin Yaman Candar'la Candaroğulları'nın idaresinde kaldıktan sonra, 1392'de I. Bayezid (Yıldırım) tarafından kısmen, 1461 seferinde II. Mehmed (Fatih) tarafından tamamen Osmanlı egemenliğine geçirilmiştir.

Osmanlı döneminde bir sürgün şehri olan Kastamonu, özellikle I. Meşrutiyet (1876) sonrasında yönetici olarak atanan Girit'li Sırrı Paşa (27 T.evvel 1297 (1881) - 27 K.evvel 1298 (1882)), Abdurrahman (Nurettin) Paşa (9 Aralık 1298 (1882)-23 Eylül 1307 (1891), Süleyman Nazif, Ebubekir Hâzım, Mehmet Ali Aynî gibi birçok Osmanlı aydınının yaptıkları katkılarla kültür hayatı yüksek bir Anadolu kenti haline gelmiştir.

da İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Tâlât Mümtaz Yaman, Ahmet Tâlât Onay, İsmail Habib Sevük gibi tanınmış şahsiyetler öğretmenlik yapmışlardır.

Orhan Şaik Gökyay, Arif Nihat Asya, Rıfat Ilgaz, Arslan Kaynardağ, Erkan Yolaç gibi kendi mesleklerinde başarılı kişiler de bu okuldan yetişmişlerdir.

Kastamonu Lisesi öğrencileri Mart 1931 ile 29 Ekim 1934 tarihleri arasında "Lise" adında bir dergiyi 28 sayı çıkarmayı başarmışlardır.

Bugün de Kastamonu halkı tarafından hayırla yâd edilen, kente

Abdurrahman Paşa Lisesi

9 Aralık 1882 tarihinde Kastamonu'ya vali olarak atanan Hacı Ali Paşa'nın oğlu Abdurrahman (Nurettin) Paşa tarafından açılmıştır. 1885 yılında başlayan inşaat, vali Abdurrahman Paşa tarafından kurulan maarif komisyonunun çalışmaları sonucunda toplanan 8500 altın liraya bitirilmiştir. Kurulan komisyon Evkaf Muhasebecisi Neş'et Efendi, Nüfus Müdürü Ahmed Rıza Efendi ve Kastamonu eşrafının önde gelenlerinden oluşmuştu. Lise için açılan yardım sandığına İskilipli Osman Ağa 30.000 kuruş vermiş, okula getirilen suyun giderleri de Uğurluzade Hafız Mehmed Bey tarafından karşılanmıştır.

Lisenin ilk müdürü Celâl Bey'dir. 1885'te Kastamonu İdadisi Müdürlüğü'ne atanan Celâl Bey, maliye memurlarından Atıf Bey'in oğludur. 1863'te İstanbul'da doğmuştur. Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Almanya'da ziraat eğitimi gören Celâl Bey, 1889'da Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne atanmıştır.

1892'den itibaren Bolu, Sinop, Çankırı, Zonguldak gibi çevre mutasarrıflıklardan ikişer öğrenci yıllık 12'şer lira karşılığında yatılı olarak okula alınmıştır. İlk mezunlarını da 1892'de veren liseden Kastamonu'lu Uğurluzade Münir Bey (Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisinden mezun, çiftlik sahibi), Kosti Bey (Kastamonu'lu, Halkalı Ziraat Mektebi Âlisinden mezun, Çiftlik sahibi), A. Raif Bey (Adapazarı Orman Müfettişi, Kastamonu'lu), Hulusi Bey (Mülkiye mezunu, Beypazarı Kaymakamlığı'ndan emekli) ilk dört sırada mezun olmuşlardır.

Şimdiki binasına taşındıktan sonra bir süre Kız Öğretmen Okulu ve Ticaret Lisesi olarak kullanılan okul- gerçekten büyük hizmetler vermiş vali Abdurrahman Paşa'nın adının liseye verilmesi 1962-1963 öğretim yılında M.E.B.'lığı müfettişi iken Kastamonu'ya uğrayan Şemseddin Kutlu tarafından bakanlığa yapılan teklifle kabul edilmiş ve "Kastamonu Lisesi" adı, "Kastamonu Abdurrahman Paşa Lisesi" olarak değiştirilmiştir.

Hükümet Konağı

Projesi İstanbul Şehremaneti mimarlarından Giritli Sırrı Paşa'nın oğlu mimar Vedat (TEK) tarafından çizilen Kastamonu Hükümet Konağı

Karşı sayfada, lise binasının Hükümet Meydanı tarafından görünüşü, altta, 1932 yılında Lise öğrencileri ana kapının merdivenlerinde
(I. Lütfü Seymen Koleksiyonu)
Sağda, Arap tarz-ı mimarisinde yapılmış Hükümet konağının 1932'lerdeki görünümü. Altta, açılış gününde bayraklarla donatılmış konağın görünümü.
(I. Lütfü Seymen Koleksiyonu)

18 Ağustos 1901 (H. 1317) Pazar günü büyük bir törenle açılmıştır. Açılış gününü fotoğrafı "Mâlumat" dergisinin 27 Eylül 1901 tarihli nüshasında "Saye-i maarif-vaye-i hazret-i hilafetpenâhide Kastamonu'da müceddeden inşa olunan hükümet dairesinin resm-i küşadı" alt yazısıyla yayınlanmıştır.

Kastamonu (Vilayet) gazetesinin 22 Ağustos 1901 tarihli, 1406 sayılı nüshasında konak hakkında şu satırlar yer almaktadır:

"Her hususta himemât-ı aliyye-i hamiyet ve fütevvet-karileri meşhûd olan vilayet erkân ve memuriniyle elviye mutasarrıfan-ı kiramının ve bilcümle kaymakamlarımız bey ve efendilerin, hamiyyet-mendân ahalinin iane emrinde gösterdikleri himmet ve musâraa-ı ciddiyenin semeresiyle heman Kâmilen yonma taştan olmak üzere elli metre tûl ve yirmidört metre temel üzerine ondört metre irtifaında olarak daire-i mezkûre üzerine ondört metre irtifaında olarak daire-i mezkûre meydana getirilmiştir. Üç katlı ve Arap tarz-ı mimarisinde olarak inşa edilmiş olan daire-i mezkûre altlı üstlü altıbuçuk metre arasındaki salonlardan gayrı ceman kırkdokuz odayı müştemildir ki, bu kadar cesim bir dairenin halihazıra göre altı, yedi bin lira olarak ancak meydana gelebileceği keşif ve tahmin olunduğu halde zatı samii vilayetpenahın nezaretî mütemadiyeleri ile şimdiye kadar yalnız üçbin liraya yakın bir masraf vukuu bulmuştur."

Kastamonu hükümet konağının inşa tarihine hem vilayet mektupçusu Mehmet Ali Ayni Bey, hem de İstinaf Mahkemesi üyesi Ballıkzade Ahmet Mahir Efendi tarafından manzum bir tarih düşürülmüş, dönemin valisi Enis Paşa da ana kapının iç tarafındaki kemere "1317 sene-i hicriyesinde ve Enis Paşa'nın hengâme-i vilayetinde inşa edilmiştir" yazısını yazdırmıştır.

Hazreti Pir Türbesi

Yerli halk arasında "Hazreti Pir" adıyla anılan Şeyh Şaban-ı Veli, Halvetiye tarikatının Şabaniye kolunun kurucusudur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Şaban-ı Veli Taşköprü'de doğmuş, ilk eğitimini Kastamonu'da tamamlamıştır. İstanbul'da Fatih civarındaki medreseler-

Sağda, Hz. Pir türbesi, altta Abdurrahmanpaşa döneminde yapılan iki katlı kâgir matbaa binası 1932'lerde.
(İ. Lütfü Seymen Koleksiyonu)

den birinde tefsir, hadis, vb. ilimleri öğrendikten sonra Bolu'da Hayreddin Tokadi'nin dergahına intisap etmiş, 12 yıl sonra şeyhinden icazet alarak Kastamonu halkını irşad için memleketine dönmüştür. 4 Mayıs 1569 (H. 976 18 Zilkade) Cuma günü vefat eden Şaban-ı Veli'den sonraki postnişinler: Şeyh Osman Efendi, Şeyh Hayreddin Efendi, Şeyh Abdülbaki Efendi, Şeyh Muhiddin Efendi, Ömerü'l Fuadi Efendi, Çorumlu Şeyh İsmail Kudsi Efendi, Şeyh Mustafa Çelebi Efendi, Zileli Şeyh Abdurrahman Efendi, Şeyh İbrahim Efendi, Şeyh Ahmet Efendi, Şeyh Mehmet Efendi, Şeyh Abdullah Efendi, Şeyh Hafız Mustafa Efendi, Şeyh Abdurrahman Efendi, Şeyh Sacit Efendi, İbrahim Şevki Efendi ve 24 Aralık 1942 tarihinde vefat eden Şeyh Ata Efendi'dir.

Hz. Pir türbesinin inşaasına postnişinlerden Ömerü'l-Fuadi zamanında, İstanbul'da bulunan zengin Kastamonu'lulardan Ömer Kethuda tarafından gönderilen üçbin kuruşla başlanmış, 1612'de tamamlanmıştır.

Sonradan caminin yanına üç katlı büyük bir bina yapılmışsa da, bu bina 1902'de Azdavaylı Mahmud Paşa tarafından yıktırılarak yerine bugünkü binalar yapılmıştır. Mısır'lı İsmail Paşa'nın kızı Prenses Fatma Hanım'la evlenen Mahmut Paşa, içinde bulunduğu refahın nedenini Hz. Pir türbesinde niyaz edişine bağladığından, tekkenin şeyhine ve türbedara aylık bağlayarak, inşaatın başına Taşköprülü hattat Nuri Efendi'yi getirmiştir.

Kastamonu Vilayet Matbaası

Kastamonu Vilayet Matbaası Vali Mehmet Reşid Paşa zamanında (1867-1871) 1868 yılında İstanbul'dan getirilen baskı makinalarının Islahhane binasının bir bölümünde kurulmasıyla açılmıştır.

Matbaanın ilk müdürü, bu görevi kırk yıl sürdürecek olan Kastamonu eşrafından Molla Mehmet oğlu Hafız Hüseyin Hüsnü Efendi'dir. Matbaacılığın yanısıra dokumacılık, halıcılık ve bezeme işlerinde de yetenekli bir usta olan Hüseyin Hüsnü Efendi, bir şirket kurarak Kastamonu'ya ilk kez Jakar (Cakar) getirterek kuma-

1930 yıllarında Vilâyet matbaası çalışanları.
Önsıra: Hakkı Tırlı, Hakkı Uysal, Mustafa Devecioğlu (mürettib muavini), Emin Öz, İsmail Kılıçaclan (Ambar memuru)
Orta sıra: Hüseyin Çelik (Baş mürettib), Sultan Efendi, Hüsnü Çelik (Litoğrafya memuru), Kemal Koral (Müdür), Yekta Tınoğlu (Katip), Hüseyin Memiş
Arkasıra: Hakkı Pideci (Ciltci), Şükrü, Sait Can (Makinist), Mehmet Güllü, Baki Güldamlası, İsmail Ağa, Hamdi (Çarkçı) Altta, Litoğrafya Memuru Hüsnü ve Çarkçı Hamdi makina başında.

dokuma atelyesi de açmıştır.

1900 tarihli Bursa sergisinde madalya kazanan bu kumaşla Sivas sergisinde de takdir toplamıştır.

Kastamonu Vilayet Matbaası'nın ilk bastığı kitap 1869 (1268 H.) tarihli "Kastamonu Salnamesi"dir. İkinci kitap yine 1869 tarihinde basılan İbrahim İbni Muhammet'in "Ceceli Manzumesi"dir. 30 Mayıs 1938 tarihine kadar 66 yıl yayınını sürdürecek olan "Kastamonu" gazetesi de, Vali Etem Pertev Paşa zamanında, 1872 yılında bu matbaada basılmaya başlanmıştır. Bu iş için İstanbul'dan İstefan adlı yeni bir mürettip getirtilmiştir.1888 yılında Abdurrahman Paşa'nın valiliği döneminde makinalar yenilenmiş ve yeni hurufat getirtilerek matbaa iki katlı kâgir binaya taşınmıştır.

(1899-1903) tarihleri arasında Kastamonu'da Vilayet mektupçuluğu yapan M. Ali Ayni, işe başlamasından birkaç ay sonra takılıp kalan abone ücretlerini toplayarak Prof. Von Dising aracılığıyla Almanya'dan (59x93) ebatında yeni model bir baskı makinası getirtir. İnebolu üzerinden Kastamonu'ya 5 manda ile naklettirilen baskı makinası Hafız Hüseyin Hüsnü Efendi'nin becerikliliğiyle battal kâğıda baskı yapabilen bir hâle getirilir.

M. Ali Ayni "Küçük Tarih-i Umumi" (189), "Fakir" (1900), Tarih-i Edebi-i Alem" (1901), "Ziraat Dersleri" (1901) adlı kitaplarını bu matbaada bastırır.

1937 yılında Açıksöz gazetesi sahibi Hüsnü Açıksöz'e kiralanan matbaa, 1945 yılının Mayıs ayında yıktırılarak, arsası yeni açılan "Cumhuriyet" alanına eklenmiştir.

KAYNAKÇA

Mehmet Ali Aynî **(Hatıralar) Canlı Tarihler** 2. Cilt İst. 1945.

Aziz Demircioğlu, **100 Yıllık Kastamonu Basını** (1872-1972) Kastamonu, Doğrusöz Matb. 1973.

Ziya Demircioğlu, **Kastamonu Valileri** (1881-1908) Kast. Kastamonu, Doğrusöz Matb. 1973.

Şemseddin Kutlu, **Eski İstanbul'un Ünlüleri,** İst. 1978.

Yaşar Yücel, **Çobanoğulları Candaroğulları Beylikleri** Ank. 1980.

Ziya Demircioğlu, **Şeyh Şaban-ı Veli ve Postnişinleri** Kastamonu 1983.

Aziz Demircioğlu, **Kastamonu'da Basılan Eserler** (1869-1928) Kastamonu, Doğrusöz Matb. 1987.

Sigara Paketinin Anatomisi

Acaba İçinde Ne Var?

TUNCA VARIŞ

Genellikle, eskilerin söylediği bir şekilde "mihaniki" bir davranış sonucunda, bazen de somut bir istekle el attığımız o paketin içinden bir adedini alarak dudaklarımızın arasına yerleştirdiğimiz ve büyük bir keyifle yaktığımız şu sigaraların bugüne kadar geçirdiği değişiklikleri hiç düşündünüz mü? Pırıl pırıl paketinin içinde size dostça bakan ve tüm albenisiyle tarafınızdan *"içilmeyi"* bekleyen sigaranın, sizin bugün gördüğünüz ve beğendiğiniz şeklini alıncaya kadar uğradığı durakları, geçirdiği evreleri hiç merak ettiniz mi?

Keyfimiz yerindedir, yakarız bir sigara!.. Canımız sıkılmıştır, yakarız bir sigara!.. Güzel bir yemek yemişizdir, yakarız bir sigara!.. Bir konuya takılırız, yakarız bir sigara!.. Günlerce, aylarca, yıllarca yanımızda taşırız. Gözlüklerimizi, anahtarlarımızı bile unuturuz da sigarayı yanımızdan eksik ettiğimiz pek olmaz. Ancak, her şeye karşın biraz da *"üvey evlât"* yerine koyarız onu. Devamlı olarak yanımızda olduğu için özel bir dikkat, bilinçli bir ilgi göstermeyiz.

İçmeye başladığımız zaman genellikle en ucuza satılanıyla tanışır, daha sonra parasal durumumuz iyileştikçe daha pahalılarıyla dolaşır, sonunda da içinde bulunduğumuz ortama en uygun olanıyla birlikte yaşarız. Sigara içmeye başladığımızda önce birkaç değişik tür arasında gider gelir ve sonuçta tütününün harmanı, paketinin görünüşü, fiyatı, ortamımıza uygunluğu gibi hususlarda beğenimize denk düşen bir sigarayı daha doğrusu bir *"marka"*yı benimseriz. Böylece sigara kavramı hemen hemen sadece kendi içtiğimiz markanın sınırları içinde kapanır kalır. Oysa o *"sigara"*, daima birlikte olduğumuz o *"nesne"* zaman öylesine değişik görünümlerden geçmiştir ki, biraz geriye dönüp bunları yeniden görmek zevkli olur. Bazı kavramları aydınlatma açısından da yararlı olacağı kanısındayım.

Sigaralar çeşitli özelliklerine göre değişik sınıflara ayrılabilir. Ancak bu yazıda "sigara paketinin" içini tanıtmaya, tek tek sigaraları özelliklerine göre sınıflandırmaya çalışacağım. Paket olarak görünüş, tat olarak tütünün harmanı gibi konular bir iki satırla özetlenemeyeceği için bunları başka yazılarda ele almayı düşünerek şimdilik paketin içindeki "sigara"yı tanıtacağım.

Sarma Sigaralar

Luis Susini'nin sigara üretme makinesini yaratıp ilk sigara fabrikası La Hondarez'in 1853 yılında Küba'da açılışına kadar sigara, incecik kıyılmış tütünün incecik sigara kâğıdına içen kişi tarafından sarılmasıyla elde ediliyordu. O dönemlerde tütünün kendisi kadar ince sigara kâğıdı da önemli bir tekel maddesiydi. Ayrıca sigara kâğıtlarını koruyan zarflar ya da kapaklar dönemlerinin parasal, siyasal ve sosyal durumunu yansıtan birer belge olarak da önemlidirler. Ancak sarma sigara içme alışkanlığı, hazır sigaraları renk renk paketler içinde satın almanın bir dereceye kadar ustalık isteyen sarma işlemini ortadan kaldırması nedeniyle zaman içinde giderek terk edildi. Yine de zaman zaman, içtiği sigaranın çok özel bir harman, diğer iki deyişle çok özel bir karışım olmasını arzu eden gerçek "tiryaki"ler tarafından izlenen bir tütün ve sigara tüketim şeklidir.

Sade Sigaralar

Başlangıçta sigaralar *"sade"* diyebileceğimiz bir şekilde, ince bir kâğıda sarılı ve bir ucundan diğerine kadar

tütünle dolu olarak üretiliyordu. İki önemli türü vardır:

a.- Yuvarlak (module rond) *sigaralar.* Aynı zamanda *Amerikan tipi* diye adlandırılan tür (Birinci, Bafra gibi).

b.- Yassı (module oval) *sigaralar.* Bunlar da Doğu tipi, *Mısır* ya da *Türk tipi* diye adlandırılırlardı (Yenice, Boğaziçi gibi).

Bu sigaralar ayrıca *kalın* ve *ince* olarak da yine iki gruba ayrılmaktaydı.

Yuvarlak ve kalın sade sigaraya örnek olarak no. 16'da "*27 Mayıs*" ve no. 41'de "*Bafra*" sigaralarını, yuvarlak ve ince sade sigaraya da no. 6 ve 7'de yeşil ve pembe kâğıda sarılı "*19 Ekim 1964, asırlık Zile panayırı*" özel sigarasını ve no. 12'de bayanlar için üretilmiş "*Bahar*" sigarasını gösterebiliriz.

No. 8 ve 9'da görülen beyaz ve pembe kâğıtlı "*İsmet*" sigaraları bayanlar için yapılmış özel bir tür diyebileceğimiz çok ince yuvarlak sigaralara örnektir.

Diğer taraftan yassı ve kalın sigaraya örnek olarak da no. 1'de "*Samsoun*", no. 3'te "*Cercle du Bosphore*", no. 17'de "*Türk Ocağı*" ve no. 24'teki "*Mebus*" sigaraları gösterilebilir. No. 33'te "*İsmet inönü*" ve no. 34'teki "*Celâl Bayar*" sigaraları da yine yassı ve kalın sigara örnekleridir. Yassı ve ince sigara için de no. 10 ve 11'de "*Gelincik*", no. 13, 14 ve 15'teki sırasıyla "*Hanım*" ve "*Bayan*" sigaraları örnek oluşturacaktır.

Sade ya da her iki ucuna kadar tütünle dolu bir şekilde üretilen sigaralar, özel boylar dışında genellikle 68 mm, 74 mm. ve 80 mm. olarak üretilirdi. 68 mm için örnek aramaya gerek yok; resmini gördüğünüz 55 adet sigaranın 42 adedi bu boydadır. Bu boydaki sigaralar uluslararası piyasada "*regular size*" yani normal boy olarak kabul edilirdi; ancak bizde "*kısa boy*" diye adlandırılırlar. 74 mm'lik sigaralar ise yine no. 8 ve 9'daki "*İsmet*" sigaralarıdır. Ayrıca buraya almadığım "*Kulüp*" ve "*Yeni Harman*" sigaraları da 74 mm. boyundaydılar. No. 36'daki "*Celâl Bayar*", no. 51'deki İstanbul'un "*500. Fetih Yılı*", no. 52 ve 53'teki "*Jockey Club*" ve "*Sipahi Ocağı*", no. 54'teki "*İzmir Fuarı*" sigaraları da 80 mm'lik örneklerdir.

Günümüzde artık pek görülmeyen bir diğer husus da, bazı sigaraların renkli kâğıtlara sarılı olarak üretilmesiydi. No. 5'te "*Yaka*", no. 6 ve 7'de "*Zile*" ve no. 9'da "*İsmet*" sigaraları bu türe örnek olarak görülmektedirler. Türk sigaraları arasında bugün artık renkli kâğıda sarılı olan marka bulunmamaktadır. Ancak yabancı markalar tarafından üretilen 120's tipi 120 mm'lik sigaralar arasında önemli bir kısmı kahverengi kâğıda sarılı olarak satışa sunulmaktadır.

Aslında filtreli sigara boyutu olan 85 mm'lik sade sigaralar da vardır. Ancak bu tür oldukça az görülen bir sigara çeşididir. No. 50'de yer alan "NATO"da 10. yılımız sigarası ve burada örneği olmayan filtresiz "Hisar" ve oldukça yeni bir 85 mm. "Birinci" sigaraları bu türdendir.

Uçlu Sigaralar

Hiç başınıza geldi mi bilemem. Ancak o incecik sigara kâğıdı, nemli dudağa yapıştığı zaman çekip almak istendiğinde dudak derisini yolabilmektedir. Ayrıca sigara içen bayanların dudak boyaları sigaranın ucuna bulaştığında hiç de hoş olmayan bir görüntü vermektedir. Sonuçta sorun diyebileceğimiz bu durumlara bir çözüm olarak sigaranın bir ucunun daha kalınca bir kâğıtla kaplanması düşünüldü ve bu yöntemle üretilen sigaralar zamanla "uçlu sigara" olarak tanındı.

Daha özel ve güzel bir görüntü verdikleri için de bu sigaralar biraz daha yüksek bir fiyatla satılır oldular. Ancak sigara yine bir ucundan diğerine kadar tütünle doludur. İlk "uç" incecik bir mantar tabakasının sigarayı çevrelemesiyle elde edilmiş oldu. Daha sonra da değişik "uç" tipleri sigaraları süslemeye başladı. No. 14'te "*Hanım*", No. 36'da "*Celâl Bayar*" ve No. 51'de "*500. Fetih Yılı*" sigaraları en kalitelileri, yani mantar uçlu sigaralardı. No. 10, 12, 13 ve 52'de değişik renklerde kâğıt uçlu sigaralar yer almaktadırlar; kırmızı renk uç özellikle bayanlar için üretilen markalarda bulunmaktaydı. Diğer uçlu sigaralar da, daha şatafatlı bir görüntü veren altın yaldızlı bir "uç" ile donatılmış tür sigaralardır. En kaliteli uç diyeceğimiz mantarın o benekli görüntüsü, daha sonra üretilmeye başlanan filtreli sigaraların filtre kısmının da "benekli mantar benzeri" olarak yapılmasına görsel açıdan kaynak oluşturmuştur.

Zıvanalı Sigaralar

Bu tür sigaralar, içen kişinin ağzına tütün kaçmasını önlemek için bir ucuna boş ve sigara gibi yuvarlak ya da yassı bir boru, uzatma borusu eklenmiş sigaralardır. Bu tür boş bir boru ya da zıvanayla uzatılmış sigaralar, daha çok soğuk iklimlerde, sigaranın kalın ve tüylü eldivenlerle içilmesi gerektiği ortamlarda karşımıza çıkan sigara türüdür. Örnek olarak, Rus sigaraları büyük bir çoğunlukla, Sibirya gibi soğuk bölgelerde kolaylıkla içilebilsin diye bu şekilde uzun ve zıvanalı türde üretilmiştir. Türk sigaraları arasında bu "zıvanalı" türe verilecek örnek azdır ve iklim koşullarından çok estetik kaygılar sonucu uzun üretilmiş bir sigaralardır. Görülen toplam 55 adet örnek iç sigara arasında kuşkusuz en ilginci olarak bulacağınız, numaralama dışında tuttuğum ve no. 1-9 ile no. 10-18 sıraları arasında uzunlamasına yer alan, "*Salon*" bu *zıvanalı* türden bir sigaradır. Sol uçtaki altın yaldızlı bölüm ve onun sağında "Salon" markasının bulunduğu ve "*T.C. İnhisarları*", "*Monopoles Turques*" yazılarının göründü-

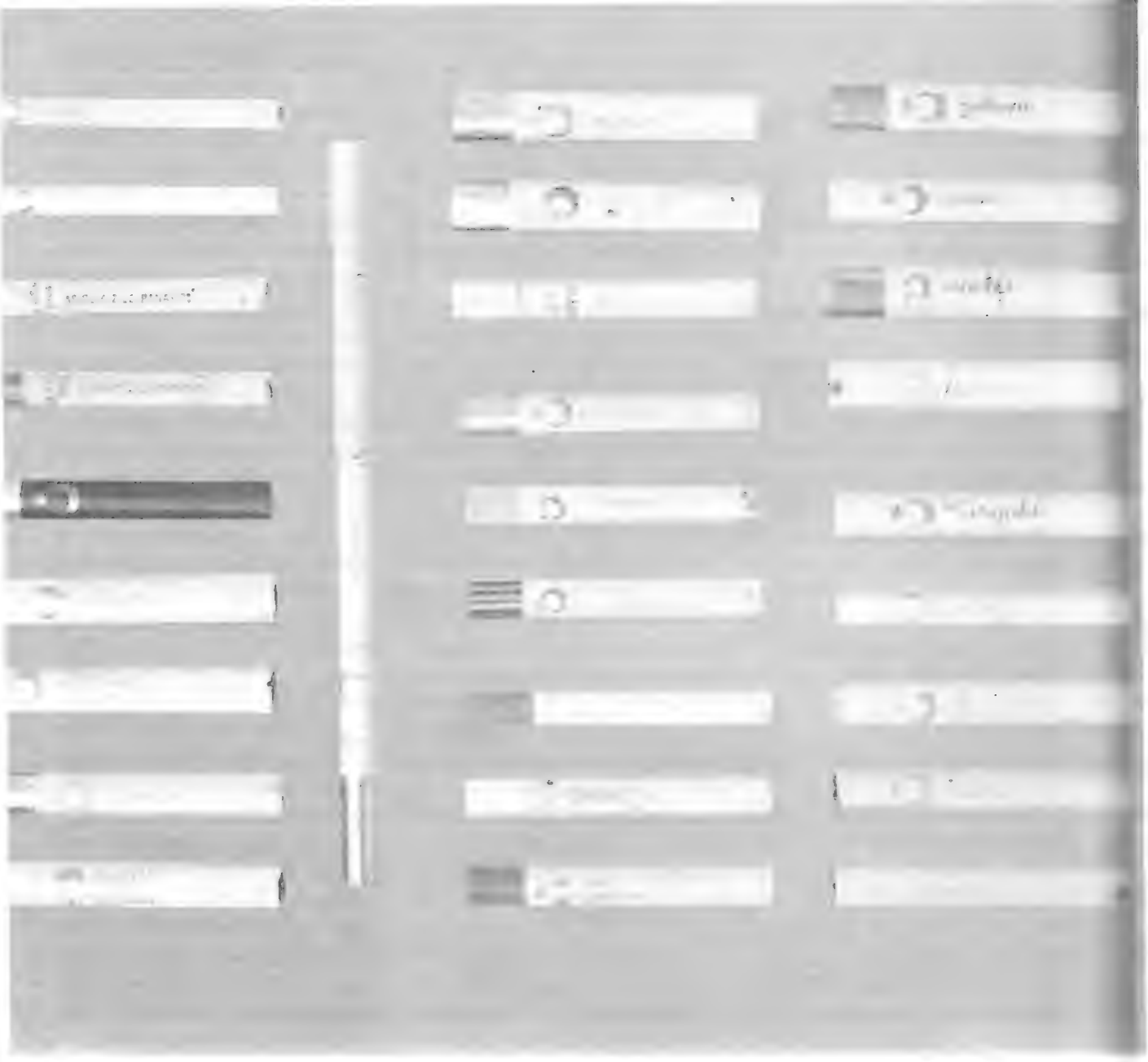

Sigaraların Listesi:

Her sırada 9 adet sigara vardır. İlk iki sıra arasında uzunlamasına yer alan "*Salon*" sigarası numaralama içine alınmamıştır. Sigaralar yerleştirilirken tarih sırası izlenmemiştir. İlginç olacağı düşünülen sigara markaları, konuya ayrılan yerden en fazla yararı sağlayacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Aksi belirtilmedikçe sigara 68 mm'dir.

1-*Samsoun*. Sade, yassı, kalın.

2- *Samsun*. Sade, yassı, kalın, uçlu.

3- *Boğaziçi Klübü* (Cercle du Bosphore). Sade, yassı, kalın.

4- *Boğaziçi*. Sade, yassı, kalın.

5- *Yaka*. Sade, yassı, ince, uçlu, kahverengi kâğıtlı.

6- *19 Ekim 1964. Asırlık Zile Panayırı*. Sade, yuvarlak, ince uçlu, yeşil kâğıtlı.

7- *19 Ekim 1964. Asırlık Zile Panayırı*. Sade, yuvarlak, ince, pembe kâğıtlı.

8- *İsmet*. Sade, yuvarlak, özel incelikte, 74 mm.

9- *İsmet*. Sade, yuvarlak, özel incelikte, 74 mm, pembe kâğıtlı.

10- *Gelincik*. Sade, yassı, ince, uçlu.

11- *Gelincik*. Sade, yassı, ince.

12- *Bahar*. Sade, yuvarlak, ince uçlu.

13- *Hanım*. Sade, yassı, ince, uçlu.

14- *Hanım*. Sade, yassı, ince, mantar uçlu.

15- *Bayan*. Sade, yassı, ince, uçlu.

16- *27 Mayıs*. Sade, yuvarlak, kalın.

17- *Türk Ocağı*. Sade, yassı, kalın, uçlu.

18- *Bozkurt*. Sade, yassı, kalın, uçlu.

19- *1. (Birinci nevi)*. Sade, yassı, kalın.

20- *Doğu*. Sade, yuvarlak kalın.

21- *Halk*. Sade, yassı, kalın.

22- *En alâ*. Sade, yassı, kalın.

23- *Tiryaki*. Sade, yassı, kalın.
24- *Mebus*. Sade, yassı, kalın.
25- *Ankara*. Sade, yassı, kalın, uçlu.
26- *İzmir*. Sade, yassı, kalın.
27- *Yalova*. Sade, yassı, kalın, uçlu.
28- *Yenice*. Sade, yassı, kalın.
29- *Yenice*. Sade, yassı, kalın.
30- *Yenice*. Sade, yassı, kalın.
31- *Subay*. Sade, yassı, kalın.
32- *Gazi*. Sade, yassı, kalın.
33- *Gazi*. Sade, yassı, kalın, uçlu.
34- *İsmet İnönü*. Sade, yassı, kalın, uçlu.
35- *Celâl Bayar*. Sade, yassı, kalın.
36- *Celâl Bayar*. Sade, yuvarlak, kalın, mantar uçlu, 80 mm.
37- *Serkldoryan*. Sade, yassı, kalın.
38- *Serkldoryan*. Sade, yassı, kalın.
39- *Büyükkulüp*. Sade, yassı, kalın.
40- *Kulüp*. Sade, yassı, kalın.
41- *Bafra*. Sade, yuvarlak, kalın.
42- *Missouri*. Sade, yassı, kalın.
43- *Sergi*. Sade, yassı, kalın.
44- *Sergi 1936* (İzmir 6 Eylül Panayırı). Sade, yassı, kalın.
45- *1949 İstanbul sergisi*. Sade, yassı, kalın.
46- *Yeni Harman*. Sarı filtreli, yuvarlak, kalın, 100 mm.
47- *Şenlik*. Beyaz filtreli, yuvarlak, kalın, 100 mm.
48- *Meclis*. Sarı filtreli, yuvarlak, kalın, 85 mm.
49- *C.H.P.* Beyaz filtreli, yuvarlak, kalın, 85 mm.
50- *NATO* (da 10. yılımız). Sade, yuvarlak, kalın, 85 mm.
51- *500. Fetih Yılı*. Sade, yassı, kalın, mantar uçlu, 80 mm.
52- *Sipahi Ocağı* (Jockey Club). Sade, yassı, kalın, uçlu, 80 mm.
53- *Sipahi Ocağı*. Sade, yassı, kalın, uçlu, 80 mm.
54- *İzmir Enternasyonal Fuarı*. Sade, yassı, kalın, uçlu, 80 mm.

ğü bölüm içi boş ve uzun bir borudan başka bir şey değildir. Tütün sigaranın sadece sağ yarısına doldurulmuş durumdadır.

Değişen Zevkler

Bir ucundan diğer ucuna tütünle dolu bu sade sigaralar içilirken ne denli özen gösterilirse gösterilsin, ağıza kaçan tütün parçacıklarının sigara içen kişiyi yine de rahatsız edeceği kesindir. Bunun önüne geçmek için ya sigaranızı Humphrey Bogart tavrı bir hareketle sert bir yere, paketin üzerine vurdurarak ucundaki tütünleri sıkıştıracaksınız, ya da filtreli sigara içmeyi tercih edeceksiniz.

Zaman içinde gelişen sağlık kavramları, özellikle 60'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde oluşan sigara karşıtı akımlar sigaranın ucuna bir *"süzücü"* takılmasını kaçınılmaz kıldı. Üretilen markaların katran ve nikotin oranları düşürüldüğü gibi filtre yoluyla etkilerinin de azaltılmasına çalışıldı. Böylelikle alınan duman içindeki katranın bir kısmı bu süzgeçte, diğer bir deyişle filtrede kalmakta ve sigara içen kişi daha az zarar görmektedir!.. Filtre olarak başlangıçta ufak mantar parçalarının sigara ucuna takıldığını görüyoruz. Daha sonra kâğıt ve pamuk gibi doğal liflerden, en son olarak da yapay liflerden oluşan filtreler kullanılır oldu; yine de filtreyi saran kâğıt çoğunlukla mantar görünümü verecek şekilde tasarlandı.

Bu arada ilk filtreli Türk sigarası olan "Samsun"un piyasaya verildiği günlerde, tütün yetiştiriciliği yapanların, alım ve satımıyla uğraşanların yayın organı olan *Tütün Dünyası* adlı dergide konuyla ilgili olarak çerçeve yazıda sunduğumuz dile getirilen görüşler oldukça ilginçtir.

Filtreli Sigaralar

Kısa boy ya da 58 mm'lik filtreli sigara yok denecek kadar az rastlanılan bir türdür. Türk sigaraları arasında yoktur. Bazı Yugoslav markaları dışında pek görülmez. Özel boyutlar konu dışında tutulursa en geniş kabul görmüş filtreli sigara türü 85 mm'lik sigaralardır.

Bizde *"filtreli sigara"* ya da daha uzun boylusuna kıyasla *"kısa filtreli"* diye anılan bu boyut uluslararası piyasalarda *"king size"* ya da *"long size"* diye tanınır. No. 48'de sarı filtreli 85 mm'lik *"Meclis"* ve no. 49'da da beyaz filtreli 85 mm'lik *"C.H.P."* sigaralarını görmekteyiz. Bu türün bizde en tanınmış örnekleri elbette *"Samsun"* ve *"Maltepe"* sigaralarıdır; ayrıca bir zamanların *"Yeni Harman"*, *"Harman"*, mentollü *"Çamlıca"* ve filtreli *"Hisar"* da aynı tütün örneklerindendir.

İlk olarak *Nisan 1966*'da *Philip Morris, Inc.* tarafından bayanlar için üretilen, ancak tüm dünyada büyük bir beğeni kazanarak genel tüketime sunulan ve *100's* adı verilen 100 mm'lik sigaralar da filtreli markalar arasında önemli bir yer tutar ve bizde *"uzun tip filtreli"* olarak tanınır. *"Extra Long Size"* ya da *"Super Long Size"* ise bu boyutun uluslararası adıdır. Bu uzunluktaki sigaralar arasında filtresiz olanları şimdiye kadar görülmemiştir. Örneklerimiz arasında No. 46'da sarı filtreli 100 mm'lik *"Yeni Harman"* ve no. 47'de ise beyaz filtreli 100 mm'lik özel *"Şenlik"* sigarası bu tür için seçilmiştir.

85 mm. ya da 100 mm'lik filtreli sigaralar arasında normallerinden daha ince olan ve *"slim size"* diye adlandırılan tipte sigara bizde üretilmemektedir; ancak *"Vogue"*, *"Kim"* gibi yabancı markalar arasında bulunmaktadır.

Filtreli sigaralar arasında uluslararası markalar tarafından üretilmesine karşın bizde henüz bulunmayan son bir sigara tipi de *120's* adı verilen 120 mm'lik sigaralardır. Bu türe giren bütün sigaralar filtreli, yuvarlak ve ince *"Slim Size"* sigaralardır ve birkaç marka dışında tümü kahverengi kâğıtlıdır.

Elimden geldiğince, dilim döndüğünce karışıklığa yol açmadan açıklamaya çalıştığım sigara tipleri sanırım, bu uçsuz bucaksız alemde bazı noktaları aydınlatmakta yardımcı olacaktır. Yazıyı okuyup bitirdikten sonra sigara örneklerine, listeden de yararlanarak, bir kez daha bakın. Onları her yerde, her zaman, her an göremezsiniz.

Samsun (Filtreli Sigara)

23/6/1959 günü Cibali Sigara Fabrikası'nda yeni imal edilen Samsun adlı filtreli sigaranın Türk basınına takdimi toplantısına davetsiz olarak gitmiş bulunuyoruz.

(...)

Samsun filtreli sigarası fabrikasyon ve harman yönünden iftihar edebileceğimiz, güvenle dünya piyasalarına arz edebileceğimiz bir mükemmeliyettedir.

Ancak, Türk tütünlerinin asırlar boyunca devam eden dünya ölçüsündeki şöhretine, nikotin ve zifir gibi maddelerinin asla kanser yapmadığı hususundaki kat'i bilgilerimize rağmen, sigaralarımıza filtre takmanın uygun olmadığı kanaatında bulunuyoruz. Bilhassa, dünyanın en asil ve yüksek karakterdeki tütünü olan SAMSUN isminin verilmesine ise çok içten üzülmekteyiz.

Her içici açıkça bilmektedir ki, filtreli sigaralar kötü vasıflı, nikotin ve katranı fazla, sıhhat için zararlı tütünlerden imal oluyor. Türk tütünlerinde ise böyle bir mevkii hassa olmadığı gibi, süzülmeyi icabettiren bir varlığın mevcudiyetine hiç kimse inanmaz.

Hal böyle iken, sigaralarımıza, Amerikan taklitçiliğine kapılarak filtre takmak ne büyük bir tezat ve hatadır. Hele milli tütüncülüğümüz yönünden, bu taklit mamule "SAMSUN" gibi dünyanın en asil menşeinin adının verilmesini bir günah olarak telâkki etmekteyiz.

(Tütün Dünyası)

Megrel-Laz Kültüründe

Akrabalık, Evlenme ve Cenaze*

TEDO SAXOKİA

I. Akrabalık ve Evlât Edinme

Evlenme töreni geleneklerini anlatmaya başlamadan önce, eş edinme çağı geldiğinde bir Megrelin** yöneltildiği akrabalık kurumunun kendisi için ne anlam taşıdığını ayrıntısıyla irdelemeye çalışalım.

Evlenilecek kız ve evlenmek için onu arayan delikanlı arasında veya her ikisinin akrabaları arasında, bu evliliği engelleyecek bir durum söz konusu değilse, iki Megrel genci arasındaki evliliği önleyecek olan en önemli faktör akrabalıktır. İki gencin evliliğini engelleyebilecek bir sorun bulunmadığında, bu evlilikle oluşacak olan yeni akrabalık bağı Megrelce'de *"şiners"* (=uygun)'dir. Ancak akrabalık bağı bu evliliğe izin vermiyorsa, bu tür bir evlilik *"va şiners"* (=uygun değildir)'dir. Akrabalık bağı bulunduğunda, böyle bir evlilik günâhtır ve Polinezyalıların kullandığı ve etnografik terminolojide kabul edildiği gibi bir tabudur.

Megreller arasında çok açık olarak tanımlanan akrabalığı oluşturmanın üç yolu vardır: 1. Doğuştan kan bağından gelen akrabalık; 2. Evlilik bağıyla kazanılan akrabalık; 3. Edinme yoluyla kurulan akrabalık.

Aynı anne ve babadan olan çocuklar hem doğrudan ve hem de bu anne ve babaya akraba olanlarla kan bağıyla akrabadırlar.

Megrellerdeki akrabalık kurumu, Gürcülerdeki gibi, bir tek tohumdan gelen kişiler anlamındadır. Burada kan bağı olanların hepsinin ortak bir kökü vardır. Megrelce'deki söylenişiyle bu kök, üzerinden aile ağacının sürdüğü ve dallarına ayrıldığı *"jinji"*dir. Bir Megrele edilebilecek en insafsız beddua *"skani jinjamo geşalapeda(k)"* (Kökün kurusun)'dır. Sadece erkeğin kök olduğu kabul edilir. Bütün akrabaların, tohumundan geldikleri kişi ve aynı kökü taşıyanlarca paylaşılan soyad çok eski bir akrabalığın belirtisi olarak kabul edilir. *"Gvari"* (=soyad) sözcüğü "aynı, denk" anlamındadır. *"Mogvare"*, bir ikincisine benzeyen aynı addır. Aynı anne ve babadan olmuş, aynı soyadı taşıyanlar iki taraflı "mojimalepe" (=kardeşler)'dir ve onların oluşturdukları grup da, Avrupalıların dediği gibi bir klan, *"sajimalo"* veya kardeşlik olarak tanımlanır.

Şüphesiz, kardeşler arasında dişi cinsiyetten olanlar, diğer kardeşler için kızkardeştirler ve onlarla evlenilmez. Bu kızkardeşler gelecekteki eşlerini farklı soyad taşıyan erkekler arasından seçmelidirler. Yani; bu durumu evrensel olarak kabul edilen terminolojiyle açıklamak istersek, sıkı kurallara bağlı dış evliliktir. Erkeklerin, aynı soyadı taşıyan akraba kızlarla evlenmeleri konusu, akıllarına bile gelmeyecek noktalardandır. Sadece farklı soyad taşıyan kızlarla evlenilebilir.

Evlenme çağına girmiş olan bir Megrel kızı, farklı bir soyad taşıyan bir erkekle buluşmaktan çekinir ve birbirlerine aşklarını açıklamak durumunda olduklarında bile, onunla tek

---

* Megrel etnograf **Tedo Saxokia**'nın 19. yüzyıla ait yayınlarından seçmeler, "Aspects of Mingrelian Culture" başlığı altında Londra Üniversitesi, School of Oriental and African Studies öğretim görevlisi ve **"Caucasian Perspective"** Dergisi'nin editörü Sayın B. George Hewitt tarafından yayıma hazırlanmıştır. Bu çalışmasını, daha İngilizce olarak yayımlanmadan önce tarafıma göndermek nezaketini gösterdiği için teşekkür ediyorum. Tedo Saxokia'nın bu makalesi özetlenerek Türkçe'ye çevrilmiştir.

** Megreller ve Lazlar arasındaki kültür ilişkisi için bkz.: Ali İhsan Aksamaz, "Kafkasya Kültür Kökenli Bir Topluluk: Lazlar", **Birikim Dergisi,** Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995, sayfa: 128-139.

Aziz Giorgi, Kartveli Kültüründe önemli bir yer tutar (üstte). Bir evlilik töreninde nedimeleri, gelini tören için hazırlıyor (yanda). Bir cenaze töreni. Akrabalar, uzak köylerden cenazeye gelirler (altta).

başına konuşmayı uygunsuz bir davranış olarak değerlendirir. Evlenecegi erkekle bir araya gelip konuşmak isteyen kız, ancak kendi akrabası bir kızın da bulunacağı ve konuşmalara aracılık yapacağı bir ortamda görüşebilir. Bu tür görüşmede başka soyadı taşıyan erkek "*şxvaşturi*" (=yabancı)'dir. Megrel kızı, kendi köyünden bir başka köye veya farklı soyadı taşıyanların yaşadığı bir köye gittiğinde de aynı dış evlilik kurallarına uyar. Bu tür durumlarda kıza, erkek bir akrabası tarafından eşlik edilir. 10-12 yaşlarındaki erkek çocuk, kızı korumayla görevlendirilir. Bir çift evlendiklerinde, her ikisinin geldiği aileler karşılıklı akraba olurlar. Bu iki aile akraba olduklarından, Megrel töresine göre; bir kez daha bu iki aileden gençler eş seçemezler, böylesi bir düşünce "*va* şiners" (=yasak)'tir. Evlilik kanın karışmasını denk hale getirir. Akrabalık bağı oluşturmada kadınla birlikte önemli bir rol oynayan erkek, kadının akrabalarına "*sinja*" (=evlât/enişte)'dir. Kadın ise, erkeğin akrabalarına "*nosa*" (=kız/yenge)'dır.

Edinme akrabalığa gelince; Megrel bir baba için en ideal hedef kendi kanından çocuklara sahip olmaktır. O'nun için, bu dünyada yaşamın temel düşüncesi mirasçısız ölmemektir. Eğer kaderi, ona bu düşüncesine doğal yoldan ulaşmasına olanak tanımazsa, bu eksiği gidermek için evlât edinme yoluna başvurur.

Bir Megrel sadece başkalarının erkek çocuğunun evlât edinmez. Eğer akrabalarından biri ölürse onun yerine komşularından birini de akraba olarak edinebilir. Böylelikle ailesinde ortaya çıkan boşluğu, edinme yoluyla doldurabilir. Bir erkek evlât ölen babasının yerine yeni bir babayı, bir kız

Köprüler, Megrellerde yerel kültürün, günlük hayatın önemli araçlarındandır (üstte).
Bir Megrel, yasaların isteklerine, kendisine kuşaklar boyu ulaşan geleneklerden daha az önem verir (altta).

kardeş yeni bir ağabeyi, bir yeğen yeni bir amcayı edinebilir.

Megreller, genelde Gürcüler gibi, çocuksuzluğu büyük bir talihsizlik, bir ilâhî ceza olarak değerlendirirler. Kız olsun, erkek olsun, çocuk sahibi olamamanın çocuksuzluk olarak değerlendirildiğini belirtmemizin gerekli olduğunu düşünüyorum. Ancak erkek çocuk sahibi olamamak da Megreller için çocuksuzluk anlamına gelir. Bir Megrel, kız çocuğu sahibi olmayı çocuksuzluğa denk bir durum olarak değerlendirir: Kız çocuk çizgiyi sürdüremez. Erkeksiz bir evde ocaktaki ateş söner...

Megrel ailesinde kadının hiçbir hakkı yoktur, kocası onun güçlü efendisi ve sahibidir. Ailede, erkek bir çocuk doğduğunda, müjdeci, sevinçli haberi ev dışındaki kocaya ulaştırır. Sevinçli baba müjdeciye hediyeler verir, silahlar patlatılır, ailenin bütün bireyleri sevinirler. Diğer taraftan, bir kız çocuğu dünyaya geldiğinde durum hemen hemen sessizlikle karşılanır. Megrellerde, birtakım durumlar için bazı deyişler vardır: Herhangi bir işin olumlu gelişiminden diğerleri bilgilendirilmek istendiğinde, *"boşi re"* (=erkektir) denir. Eğer herhangi bir durumun olumsuzluğu kastedilmek isteniyorsa *"cğabi re"* (=kızdır) denir.

Tanrı'nın kendisine olan cezasını hafifletmek, kötü talihten kaçınmak isteyen Megrel, kendi çocuğu gibi besleyip, büyütmek için bir başkasının çocuğunu evlât edinmeye *(skualapa)* çalışır. Böylece edineceği evlât, kendisini yaşlılığında koruyacak, bakacak, düşmanlarına karşı savunacak, bütün eziyetlerden ve fakirlikten etkilenmemesini sağlayacaktır. Ölümünden sonra ocaktaki ateş sönmeyecek, adı kaybolmayacak, ruhuyla ilgilenilecek, mezarına ziyaretçileri için yiyecek getirecek birisi olacaktır.

Evlât edinme ancak, çocuksuz kadına doğum yapmış izlenimini (dışardan kişilere) veren bir gelenek yerine getirildiği zaman meşru sayılır. Kural olarak çok fakir bir anne babanın veya yasak bir aşkın meyvesi evlât edinilir. Evlât edinme töreninden birkaç gün önce, müstakbel anne hamileliğinin son günlerindeymiş gibi davranır. Dışardan birisine doğum yapmak üzereymiş izlenimini uyandırmak için karnına bir yastık yerleştirir, yavaş hareket eder, hamileliğin son devresindeki gibi inler ve nefes nefese solur. Komşu kadınlar müstakbel anneye şefkat ve ciddiyetle hürmet gösterirler ve yatağa ne zaman gireceğini sorarlar. En sonunda bir lohusalık dönemi bile olacaktır. Doğum sancısı içindeki kadın yatağa girer ve doğum sırasındaki gibi inler. Ebe, ihtimamla yaklaşır, öğütler verir ve yatıştırmaya çalışır... bu anda... daha önce edinilen bebek, yastık çıkarıldıktan sonra sarılrak yataktaki anneye verilir. Buna *"skuaş mitorginapa"* (=çocuğu sarmalama) denir. O sırada çocuk ağlamaya başlar, herkes, sağlıklı bir erkek evlât sahibi olan anneyi kutlamaya koşar. Doğum ya-

pan anne, birkaç gün daha yatakta kalır. Kendisine, özel olarak hazırlanan ılık (=tıbu) veya hafif sebze, meyve veya et suyu şapırdatarak içmesi için verilir. Yeni anne ve baba, edindikleri çocuğu öz çocuklarıymış gibi besleyip büyütürler. Komşular da durumu olduğu gibi kabullenirler.

II. Evlenme

Megrelce'de evlenme *"çiliş mo? onapa"* (=kadın getirme)'dir. Evlenme de *"diara"* (*diara*='ziyafet vermek' fiilinden) denilen bir kutlama yer alır. Müstakbel damat, gelin alma ve düğün ziyafeti gününü belirler ve gelinin anne ve babasını gelini ve çeyizini hazırlayabilmeleri için bilgilendirir.

Megrelya'da düğünler, bir kural olarak, hasat gelirinin tamamlandığı sonbaharda yapılır. Yılın bu devresine Megrelce'de *"damorçili"* (=itaat olmuş) denir. Yani; doğa uysallaştırılır, bunun sonucunda da hasat mümkün olur, toprağı işleyen ve ekenler yazın meşakkatini hasat ederler. sonbaharda Megrel köylüsünün durumu daha iyidir. Bu durum düğünlerin bu zaman yapılmasının nedenidir. Düğünler, kural olarak *Noel*'den sonra, gelen *Paskalya*'dan önce de yapılır. Burada, *Kilise*'nin Perhiz sırasında evlilik törenlerini yasaklayan etkisi kolayca gözlenir. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde düğünler nadirdir, hasatın meyvesi henüz yorucudur ve sonbaharın cömertliği yoktur.

Haftanın her günü, kutlamalar için uygun değildir. Bir Megrel, hiçbir şekilde Pazartesi günü düğün kutlaması yapmaz. Bu güne Megrelce'de "tutaşxa" (tutaş dğa), *tuta* (=ay) günü denir. Bugün, Megrel sürgüne bile el sürmez, bugün sadece *ay*'a ibadete ayrılmıştır. Megrellerin *Paganlık* dönemlerine ait inançlarına göre; Ay, dünyadaki canlıları koruyan yüce

5. ve 6. yüzyıllardaki Bizans-Pers savaşları nedeniyle, günümüzde Guria/Acara olarak adlandırılan bölge, Megrel-Laz nüfusunun tamamına yakınını yitirdi. Bu bölge sonradan, Pers saldırılarından etkilenen Gürcüler için bir göç alanı haline geldi. Böylelikle Müslümanları Laz, Hıristiyanları Megrel olarak adlandırılan halk Guria/Acara tampon bölgesiyle ayrılarak kendi mecralarında yaşamaya başladılar. Bu iki halk günümüzde bile dinsel ve kültürel önemsiz motifler dışında farklılık göstermez. Megreller tarihsel toprakları olan Samegrelo(=Megrelya)'da, Lazlar ise Acara'nın Batumi kentinden başlamak üzere Türkiye'nin Güney-doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşarlar. Megrel-Lazlar, Gürcüler ve Abhazlar, büyük ölçüde ortak kültürel değerleri paylaşır.

güçler arasında ikinci önemli yeri tutar. Güneş'e ibadet için bir gün ayrılır. Bu gün ise Pazar'dır. Megrelce'de Pazar gününe *caşxa* (=*bcaş dğa*/Güneş günü) de denir, böylece Pazartesi Ay'a ayrılmıştır.

Her yeni Ay dolayısıyla veya Megrelce'deki söyleniş anlamıyla, "Ay'ın seyahatinden dönüşüyle" bir Megrel Ay'a saygı ve itaatini pekiştirir. Yeni Ay'ı kim görürse diğerlerine sevinçli haberi verir. Herkes kımıldamadan durur ve Ay'a bakar, onu selâmlar ve elleriyle öpücükler gönderir. Bazıları ona altın ve gümüş paralarını gösterir, kılıçlarını kınlarından çıkartarak dua şeklinde *"tuta axali, ğoront, si gamaxari..."* (Ey yeni Ay, Tanrı, bana neşe ver...) temennisinde bulunur. Bazıları da Ay'ın ışığını yansıtarak, Ay'ın ışık saçan parıltısıyla dişlerini korumasını, onların kararmamasını diler. Pazartesi günü, bir Megrel hiçbir şey satmaz, kimseye hediye vermez ve ne borcunu öder, ne de ödünç verir, elinden hiçbir şeyini çıkartmaz. *"Eğer Pazartesi günü elimden bir şeyi çıkarırsam kaderim ve şansım gidecektir,"* diye düşünür. Yıkanmak ve tırnak kesmek bugün kesinlikle yasaktır. Bir Megrel, başına herhangi bir talihsizliğin geleceği korkusuyla bu gün yola adım atmaz, ama daha önce başlamış olduğu bir yolculuğa devam edebilir. Bundan başka, ne kadar dehşetli bir susuzluk çekerse çeksin, nehir kaynağından su içmez: bu günde Ay, nehirleri zehirli kurbağalarla doldurur ve bu nehirlerin sularını Ay'ın gününde oruç tutmayanlara ve seyahat edenlere murdar hale getirir. Megreller, günümüzden çok önceleri Pazartesi günleri oruç tutar ve et yemezlerdi. Megreller kendilerine ibadet nesnelerini hatırlatan isimlere çok sevgi duyarlar. Megrel erkekleri sıklıkla şu isimlerle çağırılırlar: *Ututia, Tutaşxia* (=*Tutaşdğia*/Ay günü), kadın ismi ise *Tuta* (=Ay)'dır.

Megrel geleneğine göre düğünün "*va şiners*" (uygun olmayan) günü, haftanın ikinci günü olan Cuma (=*obişxa/obiş dğa)*'dır (*Obi* günü/Yağmur Tanrısı). Antik zamanlarda bu gün haftanın yedinci günüydü ve Atalarımızın, diğer Tanrılardan daha fazla ibadet ettikleri Tanrı için büyük bir tatildi. Bu Tanrı, hasat ve bitkiler için genelde böylesi önemli ve gerekli yağmuru gönderendi.

Düğünden birkaç gün önce müstakbel damat, akrabalarına düğün ile ilgili bilgi verir. Diğerlerine haber verme işini *maginapali* (=müjdeci) üzerine alır ve yaya olarak civarda yaşayanlara haberi ulaştırır. Uzakta yaşayanlara ise at ile gider ve onların da düğüne katılmalarını ister. Kural olarak düğüne etkili insanları da davet ederler. Daha çok misafir, düğünün etkisini herkes üzerinde hissettirir, aynı soyadı taşıyanların üzerinde daha fazla meşruiyet kazanılmasına yardımcı olur. Ve böylece herkes, düğüne katılmasının neşeli bir görevi olacağını düşünür, davet edildiği halde gelmeyenlerin davranışları damada karşı aşağılayıcı bir davranış olarak kabul edilir.

Bir Megrel, düğünün mümkün olduğu kadar debdebe ve kutlamayla geçmesini sağlamaya çalışır. Düğünde en az 100-200 kişi biraraya gelir. Bu tür durumlarda komşular, düğünde servis için görev üstlenirler, şüphesiz bunun için ücret talep edilmez. Kendilerini damat ailesinden biri yönlendirir. Herşeyden önce *şepa* (sepetçi söğüdünden çadır) kurulur ve üzeri zamanla kaplanır. *Şepa*, *mapa* (=kral) olarak adlandırılan damat için hazırlanan yerdir. *Mapa* kraldır, ordunun başıdır, diğerleri arasında farklı bir yeri olan kişidir, yüce güç bahşedilendir. Buradan hareketle, gayet doğal olarak, gelin de "kraliçe" olarak adlandırılır. *Şepa*'nın içine iki sıra birbiriyle bağlantılı masalar konur, şepa'nın dip tarafında tahta benzer bir yükseklik göze çarpar. Bu, "kral" ve "kraliçe"nin oturacakları yerdir. Avlu, mutfak olarak kullanılır; gökyüzünün altında bir ateş yakılır, üzerine büyük bakır düğün kapları yerleştirilir ve içlerinde düğün için kesilen boğa, koyun, domuz etleri pişirilir, burada mısır lapası da pişirilir. "Kral" ilk olarak lâyıkıyla, kendisine eşlik edecek ve gelin getirmesine yardımcı olacak sağdıçları seçer, *Maqare*, 10-15 genç erkekten oluşan bir gruptur. Hepsi baştan aşağı silahlıdırlar. Çok eski zamanlarda sağdıçlar, "kral'ın" farklı bir soyaddan bir kızı kaçırmasında kendisine yardımcı olmakla görevlendirilirlerdi.

Bu tür kaçırmalar günümüzde sadece evlenilecek kızın, kendisinin, anne ve babasının karşı çıkmaları halinde görülür. Fakat sağdıçlar, evlilik için kız tarafından bir sorun bulunmadığından da, her iki tarafın bilgisi dahilinde, kasıtlı bir gösteriş sergilerler ve kızı zorla kaçırıyorlarmış şeklinde hareket ederler. Eğer kız, kaçırma şeklinde evinden alınmazsa, Megrel'in gözünde kurallara uygun bir tutum sergilenmiş olmaz.

Genelde düğün kutlaması bir gece devam eder, ancak ertesi güne de sarkabilir. Bu, damadın ekonomik durumuna bağlıdır. Kutlamanın finalini beklemeden, bütün kadehler içildiğinde, yeni evlilere "dinlenin" denir. Onları ilk gece için, ayrı olarak düzenlenmiş yere yatırırlar. Bu yere "*Amxara*" denir ve buraya gelin ve damattan başka kimsenin girmesine izin verilmez. Gelinin nedimesi ve diğer kadınlar gelinle ilgilenme ihtiyacı hissederler ve onu bir yolunu bulup *amxara*'ya girmesi için ikna etmeye çalışırlar. En sonunda da, hemen hemen zorla, onu *amxara*'ya savururlar.

Ertesi gün damadın annesi, yeni evlenmiş çiftin odasına gelininin saflığını kontrol etmek için girer. Bunun belirtisini gördüğünde, herkese bu sevinçli haberi vermek için dışarıya koşar... Akrabalar ve komşular damada şu soruları sormayı gayet doğal bir davranış olarak görürler: "*Hey, ne söyleyeceksin? Düşman kalesini almadan önce çok kan döktün mü?*" veya "*Utanma, yola getirilmemiş kısrağını evcilleştirmeden önce çok ter dökmek zorunda kaldın mı?*" Bu tür soruların arkasındaki düşünce, soruyu soran kişiler için oldukça açıktır. Eğer Megrelce'de bir kızın bakireliğini bozmak ile bir kısrağı veya öküzü yola getirmek eylemlerinin "*nçquala*" fiili ile açıklandığını bilirsek, bu tür soruların anlamsız olmadığını görürüz. Bakire kıza "*unçqapu*" (=evcilleştirilmemiş), "*utaxi*" (=bozulmamış/yola getirilmemiş) denir. "Nçquala" ilk olarak damada düşerse, suratına bir kibirlilik, tatmin havası yayılır. Kendisine sıkıcı sorular sorulduğu doğrudur, ama kendisi cesaretle ve utanmadan uygun cevaplar verir, herkese sevinerek hem geline ve hem de gelinin annesine övgüler yağdırır.

Kadın, kocasının ailesine bakire olarak gelmediğinde ve bu durum gelişinin ilk gecesinde ortaya çıkarsa gözler önüne serilecek olan tablo oldukça farklıdır. Koca, anne ve babası ve aynı soyadı taşıyanlar, kendilerine bakire olmayan bir gelin gönderdikleri için, kızın anne ve babası tarafından utandırıldıklarına hükmederler. Bakirelik, evlenilecek kızda aranılan ilk koşuldur. Evlilik dışı cinsel ilişki kesin olarak yasaktır ve kınanır. Bir kadın sadece kendi meşru eşine aittir. Bakire olmayan veya hamile olan müstakbel anne, bu günahını saklamak ve kendisini yasak aşkın meyvesinden kurtarmak için her çareye başvurur. Bu çareler sıklıkla ölüme neden olur.[1] Böylesi bir gü-

1 Bu tür durumlarda, helleborus kökü aracılığıyla düşük en iyi method olarak görülür. Ancak çok iyi bilindiği gibi, helleborus zehirli bir bitki olarak kabul edilir.

nah, takdir edilebileceği gibi, köyde zor saklanır; evlenmek zorunda olan böyle bir kadın, köy ozanlarının destanlarına konu olur. "Suçlu olanın", annesinin ve genel olarak ailesinin suratına kapılar kapatılırken, herkesin dedikodu konusu haline gelirler.

Bakireliğini yitiren veya tecavüze uğrayan kadın, iyi bir adamla evlenme şansını tümden kaybeder. Eğer fakir, malsız, mülksüz, muhtaç bir köy adamı, kızın anne ve babasının malı, mülkü ve kızın çeyizi ortaya konularak kandırılabilirse, bakire olmayan bir kızın evliliği gerçekleşebilir. Bu durumda olan kadınlar genelde, kendilerini dul erkeklere veya yaşlı adamlara teklif ederler, eğer mümkünse. Gelinin bakireliği, bir düğünün gerçekleşmesinin ana koşulu olarak kabul edildiğinden, evlilik kutlaması iffetsiz kadınlar için kısa tutulmak zorundadır. Müstakbel gelinin nedimeleri en aza indirgenir veya bazen hiç nedimesi olmaz, davetliler az sayıdadır. Bazen, bakire olmayan kızlarını evlendirecek olan anne ve baba, kızlarının durumunu bilmiyormuş gibi yaparlar. Böyle bir durumda koca, evliliği mutlaka bitirmek zorundadır, onu boşama ve tekrar anne ve babasına göndermek durumundadır. Toplum, küskün kocanın davranışını doğru bulur ve kızlarına bakmayan ve onu korumayan anne ve babasını kınarlar.[2]

Megrellerde bir cenaze töreni. "Ruh ağızdan çıktığında" insan ölür

Evlilik yükümlülüğünü yerine getiremeyen erkeğin durumu oldukça farklı bir konudur. Yaygın bir Megrel deyişinde olduğu gibi, "*Kaleyi ele geçiremeyen bir koca...*" sürekli veya geçici olarak cinsel yetersizlikle yüzyüzeyse bu durum, her zaman, büyünün veya kem gözün[3] sonucu olarak değerlendirilir. Böylece, kocanın cinsel iktidarını tekrar sağlamak için her türlü önleme başvurulur. Örneğin kaynatılmış hayvan hayasıyla beslenir. Erkeğin böyle bir durumu söz konusu olduğunda, karısı onu beklemek zorundadır, memnuniyetsizliğini belirtemez ve boşanamaz. Megrel geleneği, bu durumdaki kadını yeterince korumaz. O'nun bütün yapabileceği, ister istemez anne ve babasının evine kaçmaktır.

III. Cenaze

"Ruh ağızdan çıktığında" insan ölür veya Megrelce'deki söylenişiyle "*doğuru*". Hasta kişi ölür ölmez, "marc'kinali"[4] gelir. Usta *marc'kinali*'nin görevi şudur: Ölen kişinin yüzünde ortaya çıkan, ölüyü, sınırsızca yaşayan canlıdan farklı kılan, ölümün ürkütücü belirtilerini ortadan kaldırmak. Kişinin cesedinden ruh çıktığı andan itibaren, yaşayanlar için çok korkunç bir durum ortaya çıkar. Ölenin çevresindekiler için bu korkunun algılanması ne kadar güçlüyse, ölen kişinin yüzü de o kadar buruşuktur. Ve işte! *Marc'kinali* (=giydirici), vücudu tahtaya döndürmeden önce, gözlerini, ağzını kapatır, ayaklarını düzeltir, ellerini çapraz olarak göğüsünün üzerine koyar ve saçını, sakalını ve bıyığını tarar.

Bu arada, ailenin başına gelen talihsizliğin belirtisi olan kadın feryatları ve erkek inlemeleri köyde yankılanır. Kadın, erkek komşular taziye-

2 Aynı durumda olan bir koca, evlilik yatağını kirleten karısıyla evliliğine son verir. Eski zamanlarda koca yanlızca karısını boşamaz, aynı zamanda cezalandırırdı. Megrelya Tarihinde, 17. yüzyılda meydana gelmiş böyle gerçek bir olayın şaşyası dolaşır. Megrelya'nın Hükümdarı **Levan Dadiani,** Abhazya Hükümdarı Prens **Şarvaşidze**'nın kızı olan sadakatsiz karısının burnunun kesilmesini emretmiş ve karısını babasına bu şekilde göndermiştir. Ancak karısı tarafından aldatılan koca, bunun küçük bir ceza olduğunu düşünmüş ve kayınpederinden intikam almaya karar vermiştir. Bir ordu ile komşu Abhazya'ya hücum etmiş, ateş ve kılıçla bazı köyleri tahrip etmiştir. **Levan,** kısa bir süre sonra ikinci kez evlenmiş ve şüphesiz bunun için **Kilise**'nın takdisini aramamıştır.

3 Cinsel gücün devamlılığı için dikkat, bu veya şu ailenin kadınlarının yılda bir yapılan dualarına dayanır, bu dua fallusun ilâhi övgüsüne dayanır. Kadın, Sex Tanrısı'na şöyle dua eder: Koca'nın sex organına güç vermesine yardımcı ol, kadına da kocasının gücüne dayanma direnci. **"Samurzaqano"**da (Eski Abhazya'nın en güney bölgesi) dua ile bağlantılı, fallusun yüceltilmesi için, oldukça ilkel karakterde özel bir tören yapılır.

4 **Marc'kinali** sözcüğü, "parlaklık veren, ölüyu güzelleştiren" anlamına gelir ve Gürcüce'deki karşılığı **"gamapatiosnebeli"** (=ölüyü giydiren)'dir.

Yerel giysisiyle bir Megrel

lerini sunmak, ağlamacılara katılmak için koşarlar. Kadınlar tırnaklarıyla yanaklarını ve çıplak göğüslerini yolarlar ve kan akıtırlar, saçlarını yolarlar. Kadınların kaderlerini dışa vurmadaki samimiyet genelde, ölenin kendilerine olan kıymet ve yeri doldurulamazlığına bağlıdır.

Bu "*ginongara*"dır, (Gürcüce'de *gadatireba=gamotrilli*) ölü için ağlamadır ve henüz ceset soğumadan yerine getirilen bir görevdir. Bunu, gömülme zamanında anne-baba ve akrabalar tarafından ölene gösterilecek olan saygı izler. Hemen hemen bütün komşular aynı derece ilgi göstermeye katılırlar. Aralarında, ağlama ve ölenin yeterince itibarla gömülme işlemlerini üstlenecek olan kişileri seçerler. Herşeyden önce ölenin ölçüsünü alırlar[5] ve orada hep beraber baltayla biçerek tahtadan tabutu yaparlar. Ağlama gününü ve öleni toprağa vermeyi biraz daha geç belirlemek istediklerinde, cesedin çürümemesi için hava geçirmeyecek şekilde düzenlerler. Ancak cesedi tabuta koymadan önce su ile yıkarlar[6] ve beyaz bir kefene sararlar. Ruhlar dünyasında (*oşureti*), ölenin ruhu, nereye gideceğini, herkesin önünde beyazlar içinde, yıkanmış ve bağlanmış olarak belirtebilmesi düşüncesiyle bu şekilde hareket edilir.

Cenazenin olduğu avluda, sepetçi söğüdünden bir çadır kurulur, 200 kişiyi alabilecek büyüklüktedir. İçerde, ölüye ağlamak için gelenlere misafirperverlik gösterilir.

Kural olarak, ağlamak ve öleni toprağa vermek için ölümden sonra dördüncü veya beşinci gün belirlenir. Bu günün belirlenmesi, ölen kişinin yakınlarının ne kadar uzakta bulunduklarıyla bağlantılıdır. Herkesin gelebileceği ve ağlamaya katılabileceği bir gün belirlenmelidir. Akrabaları toplanana kadar, cenaze toprağa verilmez. Eğer bütün akrabaları cenazesine gözyaşı dökmezse ruhu oradan ayrılmayacaktır.

Uzak akrabalar ve dostlar, ağlama ve gömme günüyle ilgili olarak teker teker ziyaret edilir ve üzücü haber kendilerine ulaştırılır. Haber bir aracı vasıtasıyla ulaşır. Bu talihsiz haberin verilmesine "*şeoxadapa*" ve haberi verene de "*şemacxadapali*" denir. Eski zamanlarda çok değişik haberciler vardı. Onların oluşturdukları grup, yanlarına ölen kişiye ait bazı eşyaları alırlardı: kılıç, kama, oklukta oklar veya elbisesinden bir parça. Ölenin yakınlarından birinin evine yaklaştıklarında karahaberciler, yüksek sesle ağlamaya başlarlar ve orada yaşayanlara karahaberci olarak geldiklerini hissettirirler. Eve girer girmez belden yukarıya soyunurlar, göze çarpan bir yere ölenin kişisel eşyalarını koyarak, bunların yakınındaki toprak döşemeye otururlar. Ev sahipleri de belden yukarı soyunurlar, ayakkabılarını çıkarırlar ve bu tür durumda "işaret" alarak adlandırılan, öleni oradakilere hatırlatacak olan eşyaların çevresinde otararak, hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlarlar. Ağlama kesildiğinde, karahaberciler, ölen için ağlamaya hangi gün geleceklerini onlara bildirir. Ancak "*şecxadapa*" günümüzde daha kolayca tamamlanmaktadır: Karahaberci, siyah mühürle süslenmiş yas kartını zarfsız olarak getirerek verir.

İşte, ölen için ağlama günü gelip çatmıştır. Köylülerden oluşan koro, "*zari*" olarak bilinen, korku, talihsizlik anlamına gelen cenaze marşını seslendirir. "*Zari*" sözsüz olarak söylenir, sadece uzun uzun "*voy, voy*" sesi işitilir. Davet edilen ağlamacı kapıda görünür görünmez, elbise asmak için kullanılan ağaca gider, şapkasını ve çoban pelerinini, silahını çıkartır ve hepsini bu ağaca asar. Bundan sonra gömleğinin ve fanilasının düğmelerini, tokalarını açar. Şimdi göğüsü kısmen görülür bir durumdadır. Karşılaştırma yapılabilecek çok kısa bir zaman önce, ağlamacılar bellerinden yukarısını soyunurlar ve ayakkabılarını çıkarırlardı. Üç, dört kişi sıraya girer girmez, koro *zari*'ye başlar ve ağlamacılar her iki elleriyle alınlarına vururlar. Tabutun bulunduğu evden "*voy, voy*" haykırışları yükselir. Tabuta doğru fırlayanlar diz çökerek, ölen kişinin iyi davranışlarını ve yiğitliklerini anlatırlar. Kendileri için böyle bir kaybın ne kadar talihsiz ve ızdırap verici olduğunun üzerinde dururlar. Ağlayıcılar, ölüye ağlarken göğüslerini de yumruklarıyla döverler ve yine aynı şekilde, böyle du-

5 Megrel, kendisinin vücut ölçüsünün alınmasından kaçınır. Özellikle baştan ayağa kadar olan kısmının. Bu tür bir davranış, kendisine ölen kişinin boy ölçüsünün alındığını ve kendisinin ölümünün yaklaştığını hatırlatır.

6 Ölüyü yıkadıkları suyun, bitkilerin büyümesini kolaylaştıracağına inanılır. bu yüzden fidanlar ve çiçekler bu su ile sulanır.

rumlarda yaslı olarak adlandırılan, ölenin anne, baba ve akrabalarına taziyelerini *(=mengara)* sunarlar. Ağlayanın her iki yanında bulunanlar, ağlayanın kendisini fazla hırpalamamasına ve ağlayıcının tabutun yanına serbestçe girip çıkmasına yardımcı olurlar. Bu sırada ikinci koro, ikinci grup ağlayıcıları getirir ve böylece tören devam eder.

Bir Megrel, ağlama anında, ölen kişinin ruhunun tabutun yanında bulunduğuna ve ağlamak için gelenleri gözlediğine inanır. Şüphesiz ruh, komşular ve tanıdıklar bu görevlerini lâyıkıyla yerine getirmediklerinde ve uygun bir şekilde ağlamadıklarında huzura ermez. Tabutu etrafında samimi olarak, kendisinin ölümüne ve bu dünyadan ayrılarak ruhlar diyarına gitmesine ağlayan insanları gördüğünde memnun olur. Megrelce, *mangarali* (=ağlamacı), sözcüğünün "sevgi gösteren, merhametli duygular" anlamı taşıması gayet doğaldır. Bir anne, çocuğuna her zaman *"çkimi mangarali"* (ağlayıcım) diye hitap eder. Bu tür sözcükler bir gelenek olduğundan, anne, çocuğunun kendisi öldüğü zaman ağlaması gerektiği arzusunu taşır. Bir halk şiirinde, Megrellerin ağlama kuralına nasıl önem verdikleri açıkca belirtilir. Bu kıtada, büyüğü bir sevdiğine şöyle seslenir:

dobğurada, domingari,	*ölürsem, ağla bana,*
gomintxori sapule,	*bir mezar kaz bana,*
skani skvami xe-kuçxit	*güzel ayakların ve ellerinle*
dixa komnmoç'abule.	*toprak serp üzerime.*

Akrabalar uzak köylerden siyah elbiseleri içinde ağlamak için gelirler ve *zari*'yi söyleyecek olan koroyu da yanlarında getirirler. Kara şeritlerle bezenmiş büyük bir mum önlerinde taşınır. Eğer gelen akraba kadınsa, samimi davranır ve bu veya şu köyden geçerken feryat eder ve *zari*'yi söyleyenler de kendisine eşlik eder. Artık herkes, onların ağlamaya gittiklerini anlar. Akraba ne kadar uzakta yaşarsa yaşasın, ölen akrabası için ağlamaya katılmak zorundadır. Herhangi bir nedenle ağlama gününde gidemeyen olursa, ağlamadan sonra gidip ölenin "işareti" üzerine ağlayacaktır. Bu nedenle, bir divan üzerine ölen kişinin kalan elbisesi serilir, sanki cenaze oradaymış gibi ağlanır. Ölenden arta kalan veya onu hatırlatan nesneye *"nişani"* (=işaret) denir.

Bir koca, eşini kaybettiğinde, ağlama gününde, onun için bir matem çadırı kurulur ve koca, bir köşeye yerleştirilir. Buraya Gürcüce'de *"sabneleti"* (=karanlık yer) denir. Dul koca, aklı başından gitmiş ve tarifsiz acılarla dolu yüzüyle bu çadıra gelir. Bu şekilde, kendisinin de o günden itibaren artık karanlıkta bir ölü olduğunu, güneş ışığına lâyık olmadığını gösterir. Ağlayıcılar, ölen için ağladıklarında, çadıra giderek dul kocaya taziyelerini bildirirler. Bazen tabuttan belirli bir uzaklıktaki divan üzerine hem ölen kadının ve hem de dul kocasının elbiselerini yayarlar. Biri ölen kadını, diğeri ölen kocasını ifade eder. Ağlayıcılar, ölen kadına ağladıklarında, "işaret'e" giderler ve her ikisine de ağlarlar. Törenin bu bölümü, kadının ölümünün kocasının da ölümü anlamına geldiğini betimler. Bu sırada, kocanın kendisi, orada bulunanlar ölümün, ortadan kalkmanın ve tükenmenin gerçek hayalini görebilmeleri için gizlenir.

Ağlamacılar ağlamayı bitirdikten sonra, 20-30 kişilik gruplar halinde yas yemeğini yemek üzere çadıra davet edilirler. Kendilerine ekmek, mısır ekmeği, fasulye, balık, zeytin, yeşillik (turp) ve şarap ikram edilir. Yemek yenirken, her ağlamacı ölenin ruhu için, bir işaret olarak dolu bir bardaktan bir damla şarabı ekmeğin üzerine döker ve sanki ölen kişi geliyor ve ekmeği yiyor, şarabı içiyormuş gibi bir sahneyi betimler. Erkekler bir tarafta, kadınlar diğer tarafta otururlar.

Ağlamacılar, her biri durumuna göre, *"ginaporali"* (=örtme için) denilen bir çeşit parasal değeri olan nesneleri getirirler ve bunlar yazma bilenler tarafından bir kâğıda not edilir. *"Ginaporali"* Gürcüce'de "örtme için düzenlenmiş" anlamına gelir. (Ölen kişinin masraflarını kapamak için, borçlu olanlarca verilir.) Eskiden her ağlamacı beraberinde yiyecek ve önceden hazırlanmış erzağı getirirdi: pişmiş mısır ekmeği, haşlamak üzere fasulye, şarap, ceviz, sovan. Böylelikle cenaze sahibi masraf yapmaz ve bu dönemi sıkıntısız geçirirdi. Ancak bu gelenek bugün (19. yüzyılın Megrelya'sı kastediliyor.) karşılıklı yardımlaşma özelliğini kaybediyor ve ticari bir şekil alıyor. Ölen kişinin yaslıları mümkün olduğu kadar az para harcamaya ve "örtü, kapama" adı altında daha fazla para kapmaya çalışmaktadırlar.

Bir Megrel nerede ölürse ölsün, akrabaları cenazesini istirahat için evine getirmek, ağlamak ve ata toprağında gömmek zorundadırlar. Bu gelenek, bazen büyük yanlış anlamaları ortaya çıkarmaktadır. Özellikle, bir kişi şehirde öldüğünde orada gömülür ve akrabaları da cenazeyi kendi köyünde toprağa vermek için mezarından çıkarırlar. Ancak ölünün mezarını açmak için yerel yönetimden izin, yönetimin emirlerine göre çeşitli formaliteleri yerine getirmeyi gerektirir ve bu da zaman alır. Bir Megrel, yasaların isteklerine, kendisine kuşaklar boyu ulaşan geleneklerden daha az önem verir, gizlice mezarı kazar ve cenazesini oradan çıkarır. Cesedi keserek parçalara ayırır, böylelikle cenazeyi gizlice taşıması daha kolay olur. Son olarak, cesedi çürümeye ve kokmaya karşı tuzlar ve küfesine koyarak kendi köyüne götürür. Orada açık olarak ağlar ve toprağa verir. Böylece dürüstçe, cenazesine karşı görevini yerine getirmiş olur. Eğer cenaze kendi köyüne gömülmezse huzura ermemiş olur.

Çeviren: Ali İhsan AKSAMAZ

Eski Kadıköy Vapurları

ESER TUTEL

Nesli tükenen İstanbul efendisi tipinin son örneklerinden Avukat Âli Canman'dan dinledim:

On iki, bilemediniz on üç yaşlarındaymış. Galatasaray'da yatılı okurken nasıl olmuşsa, İstanbul'dan Ankara'daki babasına tek başına gitmek zorunda kalmış. Annesi onu getirip Karaköy'den eliyle vapura bindirmiş. Bindirmiş ama, aksiliğe bakın ki, çok gecikmişler: Vapurun Haydarpaşa'ya vardığı dakikada, Ankara treni hareket etmiş olacakmış! Sanki ne diye bu kadar geç kalmışlar demeyin, besbelli insanlık hâli, yol hâli işte...

Harekete hazırlanan *Kalamış*'ın halatını çözmek üzere olan gemicisine, vapurun trene yetişip yetişemeyeceğini sormuşllar: Adam normalde yetişemeyeceğini söylemiş. Ama annenin telâşlı halini görünce,

– "Bakın," demiş. "Aslında biz Haydarpaşa'ya yanaşana kadar tren çoktaaan çeker, gider, ama delikanlı kaptana çıkar da muhakkak o trene yetişmek zorunda olduğunu anlatırsa, iyi adamdır, bir şeyler yapmaya çalışır."

– "Kaptan kim? Adı ne?"

– "Ali Rıza Efendi Kaptan."

Yapacak hiçbir şey yok! Gemici, neredeyse halatları çözmek üzere... Bir kere şansını denemekten bir zarar gelmez diye düşünen annesi, oğluna, "Mâdem öyle evlâdım, çık kaptana, ona trene yetişmek zorunda olduğunu anlat... Yetişirsen, ne âlâ, yetişemezsen, bin aynı vapura, geri gel," diyerek iki yanağından öpüp onu önce Allah'a, sonra gemiciye emanet etmiş.

"Sakın denize düşeyim deme, e mi!"

Küçük Âli, annesine el salladıktan sonra, hemen yukarıya çıkmış, sora sora kaptan köşküne çıkan merdiveni bulmuş. Sonra da kapıyı tıklatıp içeriye girmiş. Bakmış, lâcivert üniformalı, kasketli, babacan bir adam...

Başıyla hemen ona selâm vermiş:

– "Sizden bir ricam olacaktı, efendim," demiş. "Ankara ekspresine yetişmem gerekiyor. Ama Haydarpaşa'ya yanaşacağımız dakikada tren hareket etmiş olacakmış. Muhakkak bu trene binmem lâzım. Babam beni Ankara'da karşılayacak. Acaba beni trene yetiştirmeniz mümkün mü diyecektim..."

Yılların kaptanı şöyle bir kendisini süzmüş, sonra hafifçe gülümseyerek, "Sen şimdi aşağıya in evlâdım, halatların yanıbaşında bekle. Yanaşınca da hemen iskeleye atla, doğru trene koş. Bir, iki dakika önce de olsa seni yetiştirmeye çalışacağım. Ama atlayım derken, denize düşeyim deme sakın!"

Dakikalar geçmek bilmeyince

Küçük Âli, teşekkür edip aşağıya inmiş, heyecanla vapurun girişinde, halatların önünde sıkıntıyla dolaşmaya başlamış. Ah bir yetişebilse... Ama, dakikalar bir türlü geçmek bilmiyormuş. Bir ara aşağıya, kazan dairesine göz atmış: Ateşçi, ocağın altındaki ateşleri elindeki upuzun demirle çabuk çabuk karıştırıyor, sonra ağzından alevler fışkıran ocağa kürek üstüne kürek kömür atıyor...

Makine dairesinin penceresinden bakmış: Piston kolları hızla inip inip çıkıyor; volan da çabuk çabuk dönüyor. Sanki ek yerlerinden dağılıverecekmiş gibi sarsılan koca vapur da, bir dretnot hızıyla suları yara yara ilerliyormuş. Sarayburnu'nu çabucak döndükten sonra ilerdeki mendireğe doğru yol almaya başlamışlar. Zaten Haydarpaşa, Karaköy'den ne kadarcık yol ki! Çok geçmeden mendireğin arkasına girmişler, yol kesmeden

o hızla iskelenin tâ önüne varmışlar, ustaca bir manevrayla da iyice yaklaşmışlar!

Küçük Âli, atlayabileceği mesafeyi gözüyle kestirmeye çalışırken, yukardan efendi kaptanın sesini duymuş:

– "Haydi, fırla!"

Daha tahta iskele sürülmeden bir sıçrayışta iskeleye atlayan küçük Âli, önce kaptana bir temenna çakmış, sonra rüzgârla yarışırcasına koşarak garın merdivenlerini ikişer, üçer çıkmış. Bakmış: Tren neredeyse hareket etmekte üzere! Nefes nefese son vagonunun basamağına atlarken de trenin düdüğü ötmüş. Tekerlekler dönmüş, vagonlar sarsılmış...

Haydi, geçmiş olsun... Küçük Âli'ye bu kadar heyecan yeter!

– "Yıllar sonra, bir gün gazetede *Kalamış* vapurunun süvariliğinden emekli Ali Rıza Kaptan'ın ölüm ilânını görünce çocukluğumda başımdan geçen bu olayı hatırladım," demişti Âli Canman. "O an gözlerimin önünde lâcivert üniformasıyla, gülümseyen bakışlarıyla Ali Rıza Kaptan belirdi. İçimden, bu iyi kalpli, yardımsever, babacan insanın ruhu için fatiha okumaktan kendimi alamadım. Hatırası hoş olsun..."

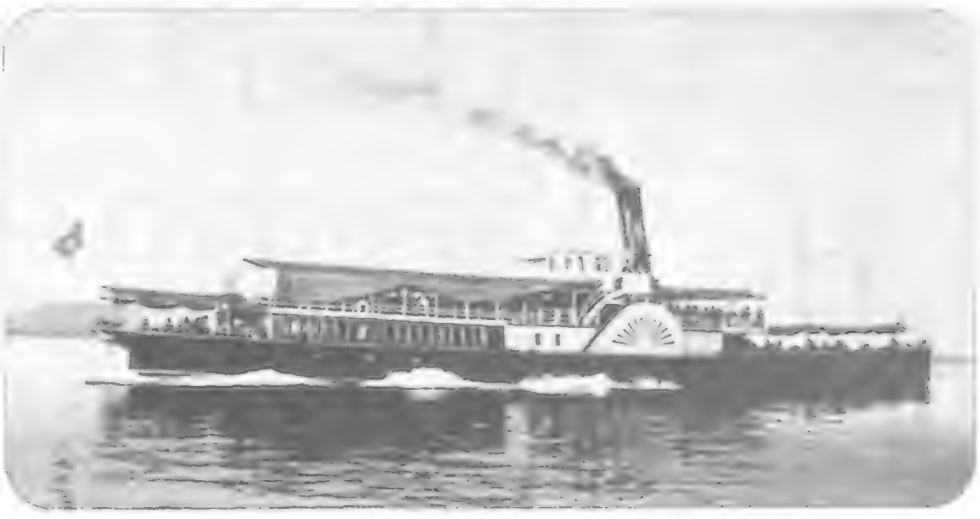

İdare-i Mahsusa'nın Aydın adlı yandan çarklı yolcu vapuru Adalar yolunda.

Denizyolları vapurları, Şirket-i Hayriye'ye karşı

Kadıköy vapurları, Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'nin gerçek bir gurur kaynağıydı. Yalnız vapurları mı, kaptanları da, mürettebatı da... Hatta yolcuları da... İşte, az önce anlattığım olay, bir bakıma bunun kanıtı!

O zamanlar, İstanbul'da iki ayrı kuruluşun vapurları çalışırdı:

• Harem, Salacak, Üsküdar ve Boğaziçi'nin karşılıklı iki kıyısındaki köylere Şirket-i Hayriye'nin vapurları...

• Haydarpaşa, Kadıköy, Moda, Kalamış, Caddebostan, Suadiye, Bostancı, Maltepe, Kartal, Pendik, tekmil adalar ve Yalova'ya da Denizyolları'nınkiler...

Daha eskiden, İdare-i Mahsusa ve Seyr-i Sefain İdareleri Köprü'den Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Bakırköy'e uğrayarak tâ Yeşilköy'e kadar da vapur çalıştırmış, ama sonradan bu hat kaldırılmış.

Ülkemizde kurulan ilk anonim şirket olması bakımından büyük önem taşıyan Şirket-i Hayriye 1851'de kurulmuş; vapurlarını 1854'te çalıştırmaya başlamış. İlk iskelesi de Üsküdar olmuş. 100 yıla yakın bir süre, 77 vapuruyla örnek bir kuruluş olarak hizmet veren bu şirket, 1945'te devlet tarafından satın alınarak vapurları ve diğer mal varlığı Münakalât Vekâleti'ne devredilmiş.

Benim çocukluğumda, yazları Şirket-i Hayriye vapurlarıyla, Anadolu hisarı'nda oturan amcamları ziyarete giderdik. Hem Göksu Deresi'nde amcamın sandalında kürek çekecek, hem de Boğaz vapuruna binecek olmanın verdiği heyecanla, Anadolu hisarı'na gideceğimiz günleri sabırsızlıkla beklerdim. Eğer *Üsküdar*, *Tarabya*, *Şihap*, *Süreyya* gibi küçük vapurlardan biri kalkıyorsa, içerde biraz zor yer bulurduk; birimiz, ikimiz, üst güverteye çıkan merdivenin altında istiflenmiş açılıp kapanır, portatif bez iskemlelerden alıp bir kenarda oturmak zorunda kalırdık. Ama kalkan vapur *Halâs*, *Altınkum*, *Rağbet*, *Güzelhisar* gibi büyük vapurlardan biriyse, hepimiz rahat ederdik. İstanbul'un nüfusunun 600, bilemediniz 700 bin kişi olduğu o yıllarda, koca vapurda genellikle herkese fazlasıyla yer bulunurdu. Bayram günlerinde belki biraz kalabalıkça olurdu, ama kimin umurunda...

Şirket vapurlarında genç annelerin ağlayan bebeklerini kâh pışpışlayarak uyutmaya çalıştıkları, kâh şöyle yarım arkaya dönerek sözde kimsenin dikkatini çekmeden tülbentle örttükleri memelerini çıkartıp bebeklerinin ağzına verdikleri gözlerimin önünden gitmiyor... Gerektiğinde, kanapenin üzerinde, yaramazın kirlenen bezlerini değiştirmeye bile kalkışırlardı. Belki bu bir, bir buçuk saat süren bir yolculuğun kaçınılmaz sonucuydu, ama herhalde biraz daha uygun bir yerde, daha zarif bir şekilde yapmanın yolu bulunabilirdi.

Bu vapurlara son zamanlarda üstübaşı ihmal edilmiş, babayâni görünüşlü, gelişi-güzel kimselerin bindiğini de hatırlıyorum. Alt salonlar nisbeten daha da tenha olduğu için ayakkabılarını çıkartıp, kanapenin üzerinde uzanarak kestirenlere de rastlayabilirdiniz. Hatta, uyarıldıkları zaman kamarota diklenenlere de....

Son zamanlarda Boğaz vapurlarında, seyyar satıcılar da türemişti. Zaman olur, yüksek sesle konuşup gülüşen yolculardan pek âlâ başınız da şişebilir, boş yerlere şapka, hırka, paket, gazete koyarak eşi-dostu için yer ayıranlar da keyfinizi kaçırabilirdi. Demek istediğim daha bir rahat, daha bir samimi, daha bir gelişi-güzel olmuştu Boğaz vapurları...

Kadıköy vapurlarının Zarif yolcuları!

Ama Kadıköy vapurları? Güzelliği, temizliği, intizamıyla bir başka havası vardı Kadıköy'e ve Ada'ya çalışan bu vapurların. Çocukluğumda Kadıköy yolcularının giyimlerinin temiz-pak, hareketlerinin ölçülü, çevresindekilere daha saygılı, daha rafine kişiler olduğunu hatırlıyorum. Kadıköy yolcuları giriş çıkışlarda itişip kakışmazlar, ulu-orta konuşup gülüşmezlerdi sanki. Alt salonlarda ayakkabısını çıkartıp upuzun yatanlara da rastlanmazdı. Rastlansa da bunlar kamarot ya da biletçilerin uyarılarıyla hemen toparlanmak zorunda kalırlardı. Satıcılar salonda seslenerek gezinmezler, gezinseler de göze pek görünmezlerdi. Kadıköy ve Ada vapurlarında bebekler ağlamaz, altına yapmazdı dersem, inanın ki doğrudur. Eğer Haydarpaşa'nın Gebze'den, Tuzla'dan binen kırsal kesimlerin banliyö yolcularını almamışsa, daha bir görgülüydü Kadıköy'ün, Moda'nın, Kalamış'ın, Adalar'ın yolcuları...

Kadıköy vapurlarında büfenin garsonları bugün de olduğu gibi salonda, güvertede dolaşarak su, gazoz, küçücük külâhlarda nane ya da yeşil yeşil, üstü pütür pütür limon şekerleri satarlardı. Bir başkası da kalınca bir kâğıda yapıştırılmış, yuvarlak yuvarlak acı badem kurabiyeleri ve bardak bardak limonata, vişne şerbeti... Çocukların, bu şekerlerden yemek ya da şerbetlerden içmek için ağlayıp tepinerek annelerinin sabrını taşırdıklarını da hatırlamıyorum. Tabii bu dediklerimiz 1930'lar'ın, 1940'ların işiydi; 50'lerin, daha sonraların, değil... Demek istediğim, Kadıköy ve Ada yolcularının daha bir zarif, daha bir görgülü, daha bir kibar olduklarıydı.

O yıllarda Kadıköy'e Hangi vapurlar çalışırdı!

Evvelâ birbirinin eşi olan beş vapur vardı ki, *Burgaz*, *Moda*, *Kadıköy* ile bunların daha sonraları yaptırılan iki eşi: *Kalamış* ile *Heybeliada* adlı olanları idi. Beşi de Fransa'da, Marsilya'da sipariş üzerine yeni olarak yapılmışlardı. Beşi de rahat, konforlu ve yollu vapurlardı.

Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin şehir hatlarında çalıştırdığı ilk uskurlu vapurlar bu *Burgaz*, *Moda* ve *Kadıköy* vapurları olmuştu. Ondan öncekiler hep eski sistem, yandan çarklı, bunlara kıyasla daha ufarak vapurlardı.

Burgaz, *Moda* ve de *Kadıköy* adı verilen ilk üç vapurun resim ve plânlarının son derece özenilerek yaptırıldığını anlatırdı babam. 1913 yılında, Harb-i Umumî'nin bütün dünyayı ateşe vermesinden bir yıl önce, Eylül ayı içinde, Umum Müdür muavinlerinden Tahir Bey tarafından getirtilen bu üç beş yolcu vapuru idare'ye tam 75.500 altın liraya malolmuştu. Devlet kademelerinde birbirini çekememek, onu, bunu karalamak, bugüne mahsus olmayıp o günlerde de olmalı ki, muhalifleri bu gemileri ısmarlayan komisyon üyelerine çamur atmaktan geri kalmamışlardı:

– "Efendim, bu vapurların altı düz... Bu nedenle lodos havalarda çok yalpa yaparlar. İstanbul sularında kolay kolay kullanılamazlar. Devletin, milletin parasına yazık ettiler!" diyerek...

1900'lü yılların başlarının meşhur yandan çarklı Ferah vapuru iskeleye yanaşmak üzere çarklarını tersine çalıştırıyor.

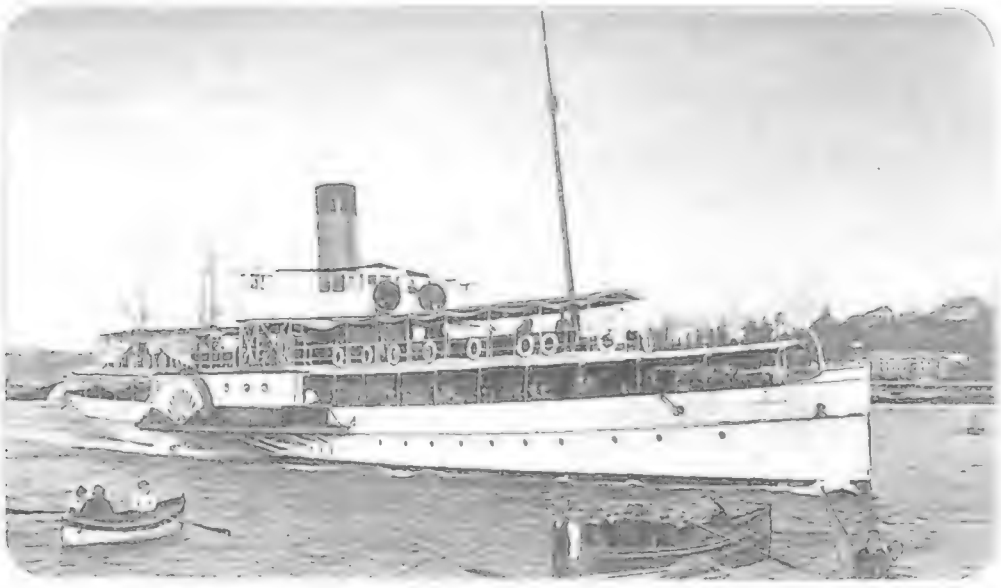

Haydarpaşa'ya tren yolcularını taşımak üzere Alman şirketi tarafından inşa ettirilen birbirinin eşi yandan çarklı yolcu vapurlarından Halep.

Ama, bunlardan *Burgaz* 78 yıl, *Moda* 56 yıl, *Kadıköy* de 54 yıl ara vermeden İstanbul halkına hizmet ederek münafıkların yüzlerini kara çıkartmışlardı. Çamur atan kişilerin ömrü, bu güzel vapurların elden çıkartıldıklarını görmeye yetmemiştir sanırım.

Bu vapurlar pek çok beğenilmiş olmalı ki, 15 yıl sonra, aynı tersaneye bu üç vapurun iki eşi daha ısmarlanmıştı. 1928'de İstanbul sularına gelen bu iki yeni vapura da yine Marmara'nın iki şirin iskelesinin adı verilmiş, *Heybeliada* ve *Kalamış* denmişti. Babam, yolcuların rahatı düşünülerek bu iki vapurun alt salonlarına vantilâtör yerleştirilmiş olmasını, o zamana göre büyük yenilik olarak anlatırdı. Gerçekten büyük yenilikti bu vantilâtörlerin konması: Bırakın "air condition'ı, günümüzde hangi şehir hattı vapurunda vantilâtör var?

Tam 78 yıl... Dile kolay!

Dedim ya, bu vapurlar uzun yıllar boyunca Kadıköy ve Ada halkına aralıksız hizmet ettiler diye... Burgaz 78 yıl Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy ya da Köprü-Adalar-Yalova arasında çalıştıktan sonra 1990 yılında kadro dışı bırakılarak Tuzla'da özel tersanelerden birine bağlandı. Yine aynı hatlarda çalıştırılan Moda da 1968 yılının Mayıs ayı sonunda sökülmek üzere satıldığı zaman 56 yıllık bir tekneydi.

Eski Kadıköylü, tiyatro yazarı Adnan Giz, nedendir bilinmez, bazı kişilerin, *Kadıköy*'ün adını uğursuza çıkartmış olduklarından söz etmişti: Herhalde, birkaç kez liman içinde kaza geçirmesinden olsa gerekti. Bu vapur, 1 Mart 1966 günü Boğaz'ın Marmara girişinde, iki Rus tankerinin çarpışarak limanı mazota buladıkları gece yanarak elden çıktığında, 54 yıllıktı. Denizlerin yıllarca çürütemediği sağlam teknesi, birkaç dakika içinde alevlere yenik düşmüştü.

Hiç unutmam, o gece Beyoğlu'nda, Fitaş Sineması'nda film seyretmiş, dışarı çıkıyorduk ki, keskin bir mazot kokusu burnumuzu yaktı. Herkes bu kokunun nereden geldiğini öğrenmek ister gibi birbirinin yüzüne bakıyordu. Neden sonra limanda iki tankerin çarpıştığını, mazotların tehlikeli şekilde etrafa yayıldığını söylediler. Liman neresi, Beyoğlu'nun ortası neresi! Önce inanmak istemedik, ama sonradan söyleyenlere hak verdik. Gerçekten, o gece liman baştan sona mazotla örtülmüş meğer...

İşte, bu *Kadıköy* vapuru her zamanki gibi yolcusunu almış, Köprü'den Kadıköy'e 23:45 postasını yapmaya hazırlanıyormuş. Ama ilgililer bir önlem olarak vapuru kaldırmayıp iskelede bekletmişler. O sırada birden iskelenin çevresindeki denizin alevlerle kaplandığı görülmüş! Halk, tabii panik içinde vapuru boşaltarak iskeleye kaçmış. Görenler, vapurun yan tarafında oturanlardan birinin, çakmağıyla tutuşturduğu gazetesini denize bırakarak bu faciaya yolaçtığını anlatmışlardı da kimse böylesine eşi görülmemiş bir vahşeti nasıl yapabileceğine akıl, sır erdirememişti! Adam Kadıköy yolcusu değil, Yirminci Yüzyıl Neron'uymuş meğer! Limanda bulunan gemiler birer ikişer acele demir alarak alevlerin arasından kaçmayı başarmışlardı; ama zavallı *Kadıköy* kaçamamış, bağlı olduğu iskeleyle birlikte alevler arasında kalmıştı.

Yanılmıyorsam, faciada bir de yolcu yanmıştı: Adamcağızın hayli içkili olduğu için kendini vapurdan dışarı atamadığını olayı yaşayanlardan dinlemiştim.

Eğer yanmasaydı, *Kadıköy* vapuru da kardeşi *Burgaz* gibi 70 yıldan fazla hizmet edebilirdi.

Peki, ya sonraki iki vapur olan *Heybeliada* ile *Kalamış* ne oldu? *Heybeliada* 60, *Kalamış* da 40 yıl hem de

hiç ara vermeden İstanbullular'ı Adalar'a, Modalar'a taşıdılar durdular.

Birbirinin eşi Üç vapur daha

Çocukluğumda, Erenköy'e, Suadiye'ye yazlığa gittiğimiz yıllarda, birbirinin eşi üç vapura daha bindiğimizi hatırlıyorum: Bunlar *Kınalıada, Pendik* ile *Maltepe* vapurlarıydı. Baktığım zaman üçünde de, kasketini öne eğerek yan yan yürüyen, çatık kaşlı, bıyık buran Tophane bıçkınlarının havasını sezerdim. Herhalde bu, bacalarının üstünün biraz öne doğru eğikmiş gibi görünmesinden ötürüydü.

Alman yapısı Pendik, *Köprü'deki Ada iskelesine yanaşmaya çalışıyor. Bir tatil günü olmalı ki, vapurun güvertesi de salonu da hıncahınç dolu!* (Fotoğraf: Selahattin Giz)

Bu üç vapur da 1912'de, o sıralarda Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin başında bulunan Alman müdür tarafından Almanya'daki tezgâhlara ısmarlanmıştı. Dendiğine göre, Karl Leke adındaki bu umum müdür, bu siparişlerin, İngiliz değil de, bir Alman tersanesine inşa ettirilmesi için hayli taraf tutmuştu.

Önce dört vapur birden ısmarlanmışken, sonradan, *Bostancı* adı verilecek olanın siparişinden vazgeçilmişti. İnşaat boyunca da, çalışmaları kontrol için tersanede, tezgâh başında Türk mühendis bulundurulmuştu. Ne var ki bu üç vapur, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine yıllarca İdare'ye teslim edilememişti.

Yalnız onlar mı? O çalkantılı yıllarda, İngiltere'ye üç büyük vapur siparişi birden veren Şirket-i Hayriye'nin siparişleri de teslim edilmemişti. Hasmımız olan İngilizler, ancak savaş sona erdikten ve 1918'de Mondros Ateşkesi imzalandıktan sonra bu üç vapurdan yalnız birini Türkiye'ye yollamayı kabul etmişlerdi.

Su cadısı anlamına gelen "*Water-Witch*" adını verdikleri bu vapur İstanbul'da dört yıla yakın bir süre İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'nın emrine verilmişti. Bir ara Marmara'da İngiliz askerlerinin nakliyatında kullanılmış, zaman zaman da Boğaz'da İngiliz subay ailelerini gezdirmişti. Sırasında kömür gemisi, mayın gemisi olmuş, gün olmuş katır bile taşımıştı. Ancak İstanbul'un 6 Ekim 1923'te gerçek sahiplerine terkedilmesi üzerine, nihayet bu çilekeş vapur da Şirket-i Hayriye'ye teslim edilebilmişti.

Adının, başlangıçta *Büyük Reşid Paşa* olması düşünülen 71 baca numaralı bu vapura, teslim alınır alınmaz vazgeçilerek *Halâs* adı verilmişti. Şirket-i Hayriye'nin bu en büyük, en güzel vapuruna herhalde bundan daha anlamlı bir isim verilemezdi, diye düşünürüm. Halâs ne mi demekti? Kurtuluş demekti! İşgalden kurtuluş, İngiliz'den kurtuluş, karanlık günlerden kurtuluş, belâdan kurtuluş! Kurtuluş işte, kurtuluş!..

İngilizler'in savaş nedeniyle el koyduğu vapurlarımız elbette ki bu dört şehir hattı vapurundan ibaret kalmadı: İnşası 1914 yılında sona eren *Sultan Osman-ı Evvel* ile *Reşadiye* adlı iki büyük dretnotumuzu da teslim etmemişti İngilizler! Hem de parasını o yokluk yıllarında bile son sterlinine kadar kuruşu kuruşuna ödemiş olmamıza rağmen! Varın siz, bu iki savaş gemisini Armstrong tezgâhlarından teslim almaya giden heyetin başkanı Hüseyin Rauf Orbay ile arkadaşlarının uğradıkları düş kırıklığını ve çektikleri ıstırabı tahmin edin!

Eh, hazır savaş var ya, müttefikimiz Almanlar da savaşı bahane edip, birbirinin eşi *Kınalıada, Maltepe* ve *Pendik* adlı vapurları bize teslim etmemişler. Dost kazığı diye herhalde buna denir işte! Üç vapur da ancak yıllar sonra, 1921'de, o da büyük masraflar karşılığında İstanbul'a getirtilebilmiş.

Önce bir süre Marmara'da Mudanya-Gemlik hattında çalıştırılmışlar, sonra Köprü-Kadıköy-Adalar hattına verilmişler. Babam, bu üç vapurun sık sık büyük tamir masrafları çıkardığını söylerdi.

Bunlardan *Kınalıada* 1950'lerde hizmet dışı bırakıldı, 1961 Şubat ayında sökülmek üzere satıldığı zaman 47 yıllık bir tekneydi. *Maltepe* vapuru ise Yalova postasını yaparken Yelkenkaya mevkiinde karaya gidince 1954'te hizmet dışı bırakılarak sökülmek üzere satılmıştı. *Maltepe* ile *Pendik* vapurları da kadro dışı bırakıldıktan sonra, kazanları ile buhar makineleri çıkartılarak galiba o sıralarda inşa edilmekte olan *Kartal* (1954) ve *Kabataş* (1956) adlı araba vapurlarında kullanılmıştı.

Güzeller güzeli üç "Yandan Çarklı"

Gelelim şimdi, yine birbirinin eşi, döneminin en güzel, en biçimli vapurlarından *Basra*'ya, *Bağdat*'a ve *Halep*'e...

Bu üç vapur da bir Alman kuruluşu olan Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından, Köprü-Haydarpaşa arasında tren yolcularını taşımak üzere 1904'te Almanya'da inşa ettirilmişlerdi. İstanbul halkı bu vapurları daha ilk gördüklerinde çok beğenmişti. Ötekilerin aksine, bu üçü de beyaza boyalıydı, yalnız bacaları siyahtı; üçü de yandan çarklıydı. Keşke bunların birini sökmeyip bugünlere kadar saklayabilseydik: Bu yandan çarklı upuzun bacalı, açık güvertel vapurla Boğaz'da, Marmara'da ne güzel turistik geziler düzenlenirdi!

Almanlar bu üç vapurun ikisini çalıştırırken birini daima yedekte bekletip, bu arada vapurun bakımını ve tamirini yapmışlardı. Sonra bu üç vapur, 1910'da Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne devredildiler; uzun yıllar Şehir Hatları'nda hizmet gördüler. Önceleri, dörtte üçü birinci mevki lüks salonlu idiler. Kanapeleri kadifeyle kaplıydı. Şapka, paket konacak fileleri tutan pirinç ayaklar, sık sık parlatıldığından daima pırıl pırıldı. Ayrıca önemli kişilerin girip oturması için özel yan kamaraları da vardı. Saltanat mensupları, devlet ricali bu yan kamaralarda yolculuk ederlerdi.

Bunlardan *Bağdat* birkaç kaza geçirmiş, bir keresinde de, 1918'de Ada'ya giderken Moda'da, Müdürdar önlerinde siste karaya oturmuştu. Çekildiği Haydarpaşa mendireğinin önünde batmış, çıkartılıncaya kadar yalnız bacası ve direği suyun üstünde kalmıştı.

Bağdat ile *Basra* 1940'ta araba vapuru haline getirildilerse de denge sorunları nedeniyle kardeşleri *Halep*'le birlikte 1954'te kadro dışı bırakıldılar. Böylece, üçü de nereden baksanız yarım yüzyıla yakın, İstanbul sularında hizmet gördüler. Bunlardan ikisinin makineleri alınarak, *Karamürsel* adlı, ikisi bir başında, öteki ikisi öbür başında, dört çarklı bir araba vapurunda kullanıldı.

Suvat ile Ülev Kadıköy yolunda

40'lı yılların Kadıköy ve Ada vapurlarından söz ederken, *Suvat* ile *Ülev*'e de yer vermek gerekir. Atatürk'lü yılların sonlarına doğru, Almanya'da yeni olarak inşa ettirilen sekiz geminin ikisiydi bunlar. *Etrüsk*, *Kadeş*, *Tırhan* adlı Karadeniz tipi; *Sus*, *Marakaz*, *Trak* adlı Marmara tipi yolcu gemilerinin yanında, *Suvat* ile *Ülev* de şehir hatlarında çalıştırılmak üzere yaptırılmışlardı. İkisi de büyük, sağlam ve hızlı vapurlardı; bu nedenle de daha çok Köprü-Adalar-Yalova arasında çalıştırıldılar. İkisi de 1990'da kadro dışı bırakılarak satılıncaya kadar 52 yıl aralıksız İstanbul halkına hizmet ettiler.

Yazık ki bu vapurların da hiçbiri bugüne gelemedi; hepsi de zaman içinde birer ikişer yok oldu, gitti. Tıpkı daha önceleri çalışan öteki şehir hattı vapurları gibi...

Babam anlatırdı: Bir zamanlar birbirinin eşi iki şehir hattı vapuru daha

Daha çok Köprü-Adalar arasında çalıştırılan yandan çarklı Nevveser vapuru limanda manevra yapıyor.

Yıl: 1927... Marsilya'da yeni inşa ettirilen Kalamış *ve* Heybeliada *vapurları, Köprü'deki Adalar iskelesinden posta seferine çkmak üzereler. Fotoğraf, harf devriminden önce çekilmiş olmalı ki, ikisinin de adı eski harflerle yazılı.*

varmış; ikisinin de Tuna'da çalıştırılmak üzere yapıldığını söylerdi. Avusturya-Macaristan yapımı *Neveser* ile *İhsan* adlarındaki bu iki vapur da yandan çarklıymış.

Bunlardan *İhsan*, ne için Yunanistan'a gönderilmişse, 1927'de Pire'den İstanbul'a dönerken Gelibolu önlerine kaza geçirmiş. *Neveser* de 1940'ta tadil edilerek araba vapuru haline getirildikten sonra, tâ 1961'e kadar Üsküdar-Kabataş arasında çalıştırılmıştı!

Bu *Neveser*'in başından geçen bir macera var ki, iki satırla da olsa anlatılmaya değer.

1930 yılında, su aldığından ötürü *Neveser*'i seferden alıp Kınalıada'da iskele vazifesi görmek üzere eski iskelenin önüne bağlamışlar. 25 Şubat sabahı iskeleye inen Kınalıadalılar bir de ne görsünler? Bu garip iskelenin yerinde yeller esmiyor mu! Durumu derhal etrafa bildimişler. Aramışlar, taramışlar koskoca *Neveser*'i bulamamışlar. Neden sonra vapurun, halatının kendiliğinden çözülerek bir süre Marmara açıklarında kendi başına sürüklendikten sonra, Heybeliada'nın kuytu bir kıyısına yaslandığını görmüşler. Tabii vapuru hemen çekerek yine eski yerine, bu sefer sımsıkı bağlamışlar.

Yine onlar gibi, *Fenerbahçe* ile *Haydarpaşa* adlı birbirinin eşi, yandan çarklı iki vapur daha çalışmış, Köprü-Kadıköy ya da Adalar hattında... Bunlar da öncekiler gibi üst güverteleri baştan sona açık, hayli dar, ince uzun, eski sistem, yandan çarklı vapurlarmış. *Haydarpaşa*, 1934'te; eşi *Fenerbahçe*'de *1936*'da da Paşabahçe önlerinde batıp sonra yeniden yüzdürüldükten sonra sökülmek üzere satılmış.

Kalamış'tan Son vapur kalkıyor

Bizimkiler anlatırlardı: 1920'li yılların ortaları olacak, bir Pazar günü, Rum ahbaplarıyla çoluk, çocuk Kalamış'a, Todori'ye yemeye, içmeye gitmişler. Oturmuşlar, sohbetlere dalmışlar, vaktin nasıl geçtiğinin farkına varmamışlar. Neden sonra havanın kararmakta olduğunu farkedince de çaresiz herkes gibi son vapura kalmışlar.

Saati gelince *Fenerbahçe* isimli yandan çarklı vapur çıkagelmiş. Bir de ne görsünler: Kalabalıktan içerde değil oturmak, ayakta duracak yer bile yok! Gençlerden biri vapura pencerelerin birinden girmeyi başarmış, küçük çocukları kalabalıkta ezilmesin diye hep pencereden içeriye almış; büyükler de itiş-kakış, zor-belâ vapura girebilmişler. Ama salona girmek ne mümkün! Öyle bir kalabalık, öyle bir izdiham ki, benzeri o güne kadar görülmemiş. Kaptan, yol boyunca, hep ikide bir, yukardan yolculara seslenip durmuş:

– "Vapur yan yatıyor, Allah'ını seven ortaya gelsin!" diye!

Vapur aldığı aşırı yolcu yüzünden öylesine suya batmışmış ki, neredeyse açıkta duranların ayaklarını şıpır şıpır sular yalayacakmış! Neyse, güçbelâ Köprü'ye sağ-sağlim yanaşabilmişler de bizimkiler rahat birer nefes alabilmiş. Bir daha da, böyle bir yere gittikleri zaman son vapura kalmamaya yemin etmişler.

– "Peki," derdim. "Sanki ne diye dolmuşa, ya da taksiye binip Kadıköy'e gitmediniz?"

– "Evlâdım, o tarihlerde taksi, dolmuş ne gezer! Fenerbahçe, Kalamış, Kadıköy'den hayli uzakta, ücra bir yerdi. Kızıltoprak'a kadar yol o kadar tenhaydı ki, geceleri kimsecikler oradan yürümeye cesaret edemezdi. Tramvay bile bu tarihten sekiz, on yıl sonra çalışmaya başladı!" derlerdi.

Geçmiş yılların Kadıköy vapurları

Ahmed Rasim merhum zamanında Kadıköy'e, hatta Adalar'a çalışan bir *Anadolu* vapuru varmış ki, anlatılanlara göre evlere şenlikmiş. Bir römorkörden biraz büyükçe, iki yanında kocaman çarkları olan, üstelik de iki bacalı bir vapurcukmuş bu *Anadolu* vapuru. Römorkör dedimse, günümüzün kocaman, çektiğini alıp götüren güçlü, dev römorkörlerden sanmayın sakın; küçücük bir istimbot irisiymiş *Anadolu*! İki bacasından dumanlar püsküre püsküre öyle bir gelişi varmış ki, bu azametli(!) görünüşüyle çoğu zaman yolcuların alay konusu olurmuş. Sert havalarda Ada iskelesinde kendilerini Köprü'ye götürecek vapuru bekleyen Adalılar, karşıdan bata çıka bu vapur yavrusunun geldiğini görünce,

– "Eyvah, şimdi yandık işte!" derlermiş. "Baksanıza pat pat-ı derya geliyor!"

Bu minik yandan çarklı, 1909'da sökülmek üzere satılmış.

1914-1936 yılları arasında Kadıköy postasında çalışan *Yakacık* adlı, ama uskurlu küçük bir vapur daha var; bu vapur 1936'da Paşabahçe'de batmış, gitmiş. Ama babamın anlata anlata dilinden düşürmediği bir vapur varsa, o da gençliğinde sık sık bindiği *Ferah* vapuruydu. Yandan çarklı bu vapur, 1898'den 1915'te, savaş sırasında Marmara'da batırılıncaya kadar 17 yıl hizmet görmüş.

Yüzyılımızın başlarındaki Kadıköy vapurlarının arasında 1895-1910 yılları arasında hizmet gören *Aydın*'ı da anmamız gerek. Hatta, kâh Kadıköy'de, kâh Yeşilköy'e çalışan *Musul*'u da... Bu arada, uzun yıllar Adalar'a çalışan *Nüzhetiye*'yi de, *Kadiriye*'yi de... Ama bunlar neredeyse 100 yıl öncesinin vapurları... 30 yıl öncesine kadar hem İzmir Körfez Hattı'nda, hem de İzmit körfezinde çalışan küçücük *Suvak*'ı da atlamayalım.

Ama, içlerinde bir *Büyükada* vapuru var ki, başından geçenler, gerçekten anlatılmaya değer...

Adnan Giz'in anlattığına göre, Adalar'a çalıştırılmak üzere şöyle hem sağlam, hem süratli, hem de denizci bir tekne satın almak amacıyla İngiltere'ye gönderilen heyet, uzun süren arayıştan sonra sağlam, denizci bir yandan çarklı tekne bulmuş. Bir İngiliz zenginin, Kuzey Denizi'nde dolaşmak amacıyla özene bezene yaptırttığı özel yatıymış bu vapur. Yıllar sonra satılınca uzun süre de yük taşıma işlerinde kullanılmış. Bizimkiler satın aldığı zaman en azından 60 yıllık, hayli yorgun, ama zengin bir denizcilik tecrübesi edinmiş(!) emektar bir tekneymiş bu.

220.000 liraya alınan bu vapura 60.000 liralık da tadilat ve onarım yapılmış. Sonra doğru Adalar hattına... Ne var ki, kısa zamanda bu vapurun çok kömür yaktığı anlaşılmış; ikide bir de bozulup hayli masrafa yol açması da üstüne tüy dikmiş. İdare, sonunda bunu 4-5.000 liraya satmış da yakasını bu beladan kurtarmış. 1935 yılının yazında, Heybeliada Güzelleştirme Cemiyeti bu vapuru satın alarak Yörükali plajının önüne deniz hamamı olarak bağlamayı düşünmüşse, bu düşüncesini gerçekleştirememiş. Tabiî, zavallı *Büyükada*'ya da yol görünmüş: Doğru söküm yerine!

Bu arada, İdare'nin, 1933'te Şirket-i Hayriye'den satın aldığı Fransız yapımı, birbirinin eşi, istimli, çift uskurlu iki Boğaz vapuru da o zamanlar kurulan AKAY idaresinin filosunda yer almış: *Göztepe* (eski adıyla *Hüseyin Hâki*) ile *Erenköy* (eski adıyla *Ziya*). Bu vapurların ikisi de, zaman zaman yenilenerek 1983'e kadar kullanıldılar. Merak edenlere, bu AKAY işletmesinin, Adalar, Kadıköy, Anadolu ve Yalova'nın baş harflerinin yanyana getirilmesiyle oluştuğunu haber verelim.

Babamla beraber Vapurları geziyorum

Kadıköy'e giderken babam, salonda pek oturmaz, beni elimden tutarak baştan sona, vapuru gezdirirdi. Belimden kaldırarak makine dairesinin penceresinin önünde tutar, gürültüyle inip çıkan piston kollarını, ya da kazanın önünde, ocağa kürek kürek kömür atan, yarı çıplak, ayağında takunya, ter içindeki ateşçiyi gösterirdi. Sonra, öndeki açık güverteye çıkartır, tâ projektörün yanıbaşına kadar götürerek geceleri kaptanın önünü nasıl gördüğünü anlatırdı. Olsun olsun da 8-10 metre uzunluğundaki direğe bakarken, içimden tepesinin bulutlara değip değmediğini babama soracağım gelirdi.

Şimdiki vapurlarda ise çocuklara gösterilecek ne kazan var, ne külhan; ne kömür atan ateşçi, ne de motorların başında duran. Ama, eski istimli vapurların o kocaman makineleri gerçekten seyredilmeye değerdi. Telâşla inip çıkan piston kolları, hızla dönen volanı, ibresi ikide bir sağa sola gidip gelen kocaman göstergeleriyle buhar makineleri capacanlıymış gibi gelirdi insana! Pırıl pırıl yanan bakır borular, üzerinde "Full", "Half", "Slow" yazan telgraf âletinin yuvarlak kadranı, arada bir "Trin! Trin!" diye çalan uyarı çanının çınlaması, hepsi hepsi giderek bugün hayal oldu!

Teröristlerin sabotaj yapmaları henüz âdet olmadığından, o mutlu yıllarda alt salonlar kilitlenmez, burala-

1912'de Marsilya'da inşa ettirilen üç vapurdan biri olan Kadıköy, *İdare'nin Kadıköy'e işlettiği ilk uskurlu üç vapurdan biriydi. Lodoslu bir günde, dalgaları arkadan alarak Ada'ya gidiyor.* (Fotoğraf: Selahattin Giz)

ra da yolcu alınırdı. Alt salonun, su hizasının altında olduğunu öğrendiğim zaman, doğrusu ya eni-konu korkmuştum da kimselere söyleyememiştim. Büyüklerin başları hizasındaki lombozlarda sık sık yeşilin değişik tonlarına bürünen sular çırpınırdı; ben de acaba önünden balık geçecek mi diye gözlerimi lombozlardan ayıramazdım. Yıllar sonra, herhalde bakım zorluğu nedeniyle olsa gerek, bu lombozları iptal edip, pencereleri yuvarlak saçlarla kapattılar; böylece de gözümde alt salon bütün çekiciliğini kaybetti.

Kadıköy ve Ada vapurlarının kıç tarafında lüks mevki yeralırdı. Orta salondaki kapalı, üst güvertedeki ise açıktı. Kapalı kısımda salonu çepeçevre çeviren sıraya ya da bir masanın etrafında çevrilmiş koltuklara oturulurdu. Yukardaki lüks bölme açık olduğundan, çok daha keyifliydi.

Benim hatırladığım yıllarda, burada oturanlar, hatta ayakta duranlar, biletçiye 20 kuruş lüks farkı öderlerdi. Buranın müdavimleri, biletçinin kesip masanın üstüne bıraktığı fark biletini –hele kazara uçarak yere de düşmüşse– almazlar, sanki görmemiş gibi davranarak olduğu yerde bırakırlardı. Çünkü iskele çıkışındaki memur, lüks biletlerini toplamaz, yalnız normal vapur biletlerini toplardı.

İskelelerde, çıkan yolcunun kalabalıklığına göre, bilet toplayan beşaltı memur bulunurdu. Adamların elleri, avuçları biletlerle dolar, taşardı da fazlası yerlere dökülürdü. Toplanan yeşil, dikdörtgen şeklindeki bu biletler atılmaz, sayılmak üzere ağzı mühürlü torbalar içinde idareye geri gönderilirdi.

Çıkış kapısındaki biletçi, son anda vapura yetiştiği için bilet alamayan biriyle karşılaşınca, başka bir memur arkadaşına seslenir, o da gelip oracıkta şıp diye cezalı bileti kesiverirdi. Tabii, bu arada varsa, kasten bilet almamış olanlara da...

Çocukken, kapıdaki biletçinin, cezalı bilet kestireceği zaman "Tahsin!" diye seslendiğini duydukça, ceza bileti kesen bütün memurlarının nasıl olup da adının Tahsin olduğuna şaşıp kalırdım. O yaşlarda nereden bilecektim, kapıdaki memurun, içerdeki arkadaşına "Tahsil!" diye seslendiğini...

Beşiktaş'tan Beykoz'a Otobüsle gidilir mi hiç!

İstanbul'da yine vapurlar var... İşte "devekuşu" adı takılan *Kanlıca*, *Kuzguncuk* ile kardeşleri... İşte eskiden devlet ricaline tahsis edilen vükelâ vapurlarıyla kafiyeli bugünkü "şüheda" vapurları: *Şehit Adem Yavuz* ile öteki şehitler ve eşleri... İşte "köy" tipi *Çengelköy*, *Ortaköy*; ya da "bahçe" tipi vapurlar: *Paşabahçe*, *Fenerbahçe*... Veya, *Bostancı*, *Sedefadası* gibi "boynuzlu" denen bacadan direkliler...

Eskiden İstanbul'da, Kadıköylüler'in Üsküdarlılar'ın günlük yaşantısında vapurların, Boğaz'ın, kısacası denizin vazgeçilmez bir yeri vardı. Vapurda geçirilecek süre, belki topu topu on beş, yirmi dakikaydı, ama insana huzur veren, mutluluk veren bir yirmi dakikaydı bu.

Nedense günümüzde pek çok kimse mecbur olmadıkça vapura pek binmiyor, çünkü denize alışmamış, vapuru bilmiyor. Ancak Adalar, Kadıköy, Üsküdar yolcuları mecburiyetten biniyor da, Boğaz yolcuları nedense daha çok karayolunu tercih ediyor. Eminönü'nden, Beşiktaş'tan Sarıyer'e, Beykoz'a, otobüsle, ayakta, sarsıla sarsıla, kan-ter içinde gidiyor da, vapura binerek, Boğaz'ı seyrede seyrede, püfür püfür gitmeyi aklına bile getiremiyor. Getirse de, istediği saatte uygun vapur bulamıyor.

Şair Aytül Akal'ın dediği gibi, İstanbul'da karşı yakalılar için 20 dakikalık bir mutluluktu bu vapur yolculukları...

Denizi, vapuru, İstanbul'u, Boğaz'ı sevenler için yine öyle...

Ama ya sevmeyenlere?

Otobüs yolcularından hiçbiri de sormuyor: "20 dakikalık mutluluğum nerede?" diye...

Memur Sorunlarından Tarihsel Bir Kesit

TÜLAY ALİM BARAN

Her dönemde değişik sorunlarla karşı karşıya kalmış olan memurlar, Cumhuriyet sonrasında İzmir'de içinden çıkılmaz bir halde bulunan yerleşme, daha net bir ifadeyle yer kapma mücadelesinin adı sık sık edilen önemli bir grubunu oluşturmaktadır.

İzmir, Lozan Antlaşması'ndan sonra ortaya çıkan mübadele sorunu, buna bağlı olarak beliren mübadeleye tâbi olmayan gayrı mübadillerin, mültecilerin akını, evsiz kalan harikzede denilen yangında evini kaybetmiş insanların problemleri ve yine yangın ve göç dolayısıyla karşılaşılan evsizlik ve bundan etkilenen memurların sıkıntılarıyla, bu kargaşada haksız yere mal alan fuzuli şagillerle, kısacası son derece önemli bir iskân problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu problemlerin çözümü amacıyla, herhalde Cumhuriyet Hükümetleri'nin kanun ve talimatname açısından en yoğun çalıştığı bir dönem yaşanmıştır.

Karadeniz'e, Trakya'ya, İstanbul'a, Kayseri ve Niğde'ye, Aydın'a yerleştirilen mübadiller, bütün bu sözü edilen alanların yanması, yıkılması, harab olması dolayısıyla çok büyük problemlere yolaçmışlardır.[1]

İzmir, Selanik'ten geleceklerin önemli bir kısmının iskân edileceği yerdi. Aydın, Denizli, Manisa vilayetleri de dahil olmak üzere İzmir'de iskân olunabilecek nüfusun miktarı 64.000 olarak belirlenmişti. İzmir nüfus olarak ve mal dağılımı olarak bunları karşılayabilecek durumdaydı.[2]

Ancak, nakliyat başlayınca işler karıştı. İskân alanı Samsun olduğu halde Karşıyaka'da yaşayanlar görüldü ve İzmir bir yağma alanına döndü.[3] İskân alanlarını birer bahane ile değiştirenler veya terk edip gelenler İzmir'de nüfusun artmasına neden oldu. Bunların gelmesi ile memur, asker, fakir kısaca metruk hanelerde oturanlar zor durumda kalıyor ve bir aile gelince bir aile yıkılıyordu.[4]

Yerleştiğine inanılan insanların, bu kez tekrar yerleştirilmeyi bekleyen insanlar arasına katılması sorunun çözümünü uzatıyordu. Bulundukları yerleri beğenmeyip, yaşanan bu karışıklıktan yararlanarak daha iyi yerlere yerleşmeye çalışan insanların, iskân konusu içinde önemli bir faktör olmaktan çıkarılması sonuca ulaşılması açısından önemliydi. Eğer tek sorun insanların memnuniyetsizliğinden kaynaklanan sorunun çözümü olsaydı, bu tek başına gündeme alınabilirdi. Ancak 1923 yılından sonraki İzmir denildiği zaman, karşımıza bir sorunlar yığını haline gelen İzmir çıkıyor. İşleri kolaylaştırmak için iskâna muhtaç olanlar ve eldeki mallar sıraya konulmuş ve Yunanlı malları gayrı mübadillere, Ermeni malları harikzedelere, Rum malları da mübadillere olmak üzere ayrılmıştır. Bütün karışıklık, bu insanların mevcut olan belirsizlik sonucunda, kendilerine kanunen verilmeyen yerlere yerleştirilmesinden kaynaklanmıştı.

Mübadeleye tâbi olanlar, olmayanlar, harikzedeler veya daha genel anlamıyla felaketzedeler ve memurlar 2600 dönümü, yani dörtte üçü yok olmuş İzmir şehrinde belki de hayatlarının en büyük mücadelesini vermek zorunda kalmışlardır. Bütün bu insanların hak sahibi kişiler olarak yerleşme zorunda bulundukları gerçeğini kabul etmekle beraber, bu grupların dışında ayrıca bir grubu ifade etmek için ortaya atılmış bulunan "Fuzuli Şagil" deyiminin, memurları kapsar bir hale getirilmiş olması hiç kuşkusuz onları çok daha zor bir durumda bırakmıştır. Kirayla oturan

memurların, zabitlerin dışında malları boş yere elinde tutan bir başka kesimin varlığı sözkonusu olmakla beraber, memurların da zaman zaman fuzuli şagil olarak değerlendirildiğini görüyoruz. Bu konuyla ilgili bilgilerin yeraldığı "Adi İskân Karar" defterlerinde genel olarak elinde mal tutanlar için "fuzulen" ibaresi konulmasına rağmen, isim verilerek veya meslek belirtilerek açıklamaların da getirilmiş olması memurların bu kapsama alındığını kesinleştirmekte ve bu da sorunların ağırlaşmasına neden olmaktadır.[5]

Mübadillerin, gayri mübadillerin, harikzedelerin ve iskân alanlarını bırakarak gelenlerin yerleştirilme sorunu yaşanırken, 1922 İzmir yangını dolayısıyla ortaya çıkan mesken buhranı özellikle memurları etkilemiştir. Herhangi bir şekilde barınmak zorunda olan bu in-

Karar Sıra numarası	Mübadilin ismi ve memleketi ve varsa tefviz dosyası numarası	Esas numarası	Tarih-i hicreti	Evrak-ı müsteni desinin numarası	Halen Adresi	İskan-ı tensib edilen hanenin mevkii, sokağı numarası ve hangi emvalden olduğu	Şagili Hakkında İzahat	Müddet-i tahliyesi	Tafsilat ve İzahat
Belge No: 1									
159	Selanik mübadillerinden müteveffa Aşçı Ali Beyin zevcesi Zeliha Hanım. 38	15254	340	994	Akdeniz sokağında 5 numaralı hanede müsteciren mukim	Alsancak Bornova Caddesinde kaim.. Metruk 187 numaralı hane	Tabib yüzbaşı Besim Kemal Bey fuzulen	Bir hafta	Yeni mübadil olup hiç bir suretle iskan görmemesinden ve kudret-i tefviziyeyi dahi haiz bulunmasından mezkur hanenin mumaileyha tahsisi tensib edilmiştir. 26 Mart 928
Belge No: 2									
311	Selanik mübadillerinden Kıymet Hanım, 1174	22827	340	2125	-----	Karşıyaka Selimiye sokağında 8 atik 10 cedid numaralı hane	Başmüdde-i umumi muavini Ekmel Bey	----	Talib-i evvel olmasına iskan edilmemiş olmasına ve kudret-i tefviziyenin telahıkına binaen tahsisi tensip edilmiştir 2 Temmuz 928

Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivi (İzmir) Adi İskan Tahsis Karar Dafteri (1928-1930)

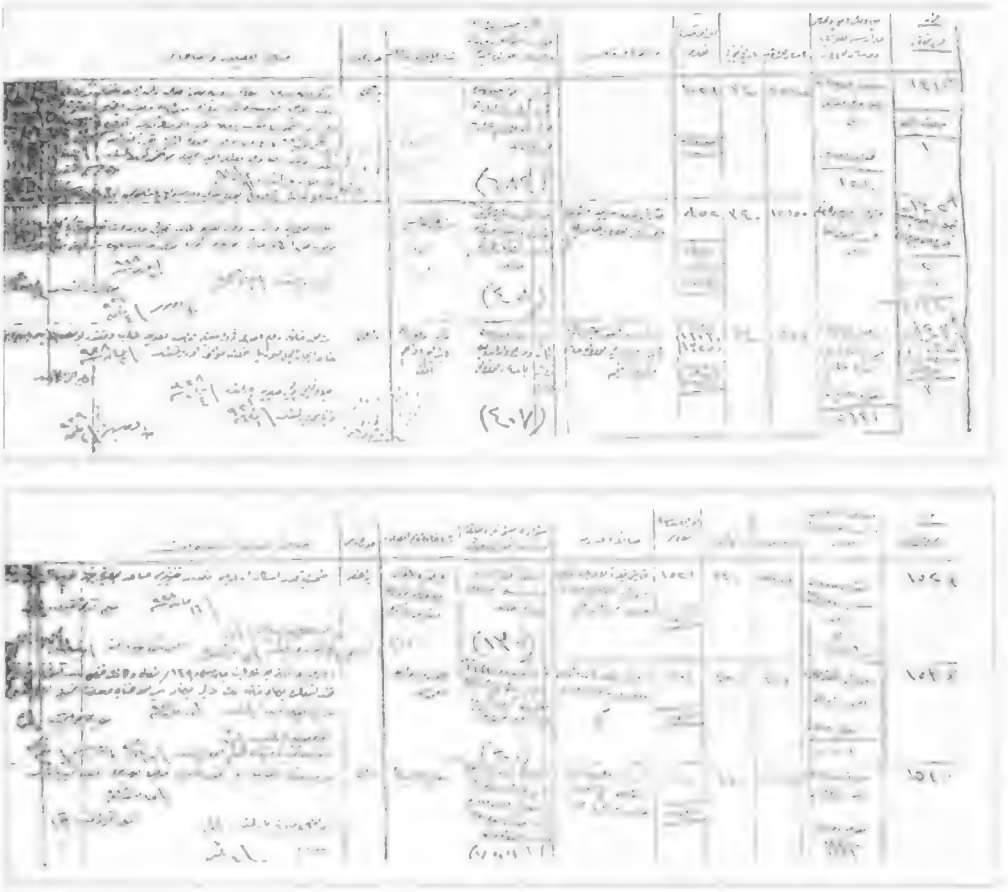

sanlar, evlerin önemli bir kısmının yanması dolayısıyla zor durumda kalmışlardır.[6]

Mesken buhranının en önemli sebeplerinden birisi, nüfusa yeten evlerin kalmaması, yani yoğun nüfus artışıdır. Kendi iskân bölgelerini terk edenler veya İzmir'de yerleşmeyi tercih edip çıkıp gelenler, İzmir'de yerleştirilen mübadillere yakın bir sayı ortaya çıkarıyordu. Aynı zamanda yerleştirilenlerin yerleştikleri evleri beğenmeyip diğer hanelere geçmeleri, bu hanelerde oturan memur ve diğer insanları zor durumda ve güvencesiz bırakmaya neden oluyordu. Şehirde yeniden inşaat yapılamıyor olması da bu buhranı azdırıyordu.[7]

Memurlar mesken buhranını bir çıkar aracına dönüştürüp, kiraları oldukça yükselten mal sahiplerinin taleplerini sınırlı bütçeleri ile karşılamaya çalışsalar bile, yine de ev bulamıyorlardı.[8] Bu durumda bir kısmı harikzedelere ait olan Ermeni evlerine, bir kısmı da mübadillere ait olan Rum evlerine yerleşmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu kez de buralardaki gerçek hak sahiplerinin baskısı ile karşılaşmaktan kurtulamamışlardır.

Memurların çoğunlukla yerleştiği Ermeni evlerinin, kanunen yangında malını kaybetmiş harikzedelere ait olması, özellikle onlardan gelen bir baskı ile karşılaşmalarına neden oluyordu. *Hizmet* gazetesi ve bu gazetenin güçlü kalemlerinden Zeynel Besim, 1609 Ermeni evinin 700 harikzedeye bir türlü taksim edilememesindeki sebebi; işlerin başından beri bozuk tutulmasında ararken,[9] memurlara da şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili yazılarından birinde harikzedeleri destekleyerek şöyle diyor:

"... Neden bu zavallıları kanunen sahibi bulundukları Ermeni evine nakletmeyip sokağa atıyoruz? Ermeni evi mi yok? Şu anda size memur ikametgâhı olarak 50 ev sayabilirim. Memurların idari hakları vardır, fakat bunların kanuni hakları? Reva mıdır ki kanuni hak sahipleri sokağa çıkarlarken idari hak sahipleri otursunlar?

... On - onbeş hak sahibini mukabil elli, altmış Ermeni evi idareten işgal olunuyor ve biz koca bir aileyi kışta kıyamette sokağa atıyoruz.

... Buna günah demezler de hangisine derler bilen bana da öğretsin minnettar olayım..."[10]

Sözünü ettiğimiz mesken buhranı ve kiraların yüksekliği bu evlerde oturan memurların sokağa atılmaması için yeterli bir sebepti. Bu sorunu çözümlemek amacıyla, bundan böyle İzmir'e mübadil gönderilmemesi ve emval-i metruke hanelerinde oturan memurların normal bir kiraya bağlanması gibi değişik öneriler ileri sürülmüşse de[11] bu konu kolaylıkla çözümlenememiştir.

Kendilerini muhtaç olarak gösteren insanlar bir mal alabilmek için uğraşırlarken, aynı şekilde iskân edildikleri alanları bırakıp daha iyi bir yer alabilmek için iskân dairelerine koşanların varlığı polislerin, jandarmaların ve maliyecilerin işlerini yapmasına engel oluyordu.[12]

Bütün bu koşuşturma ve hak talepleri karşısında memurlar, sokağa atılmamayı beklemekten başka bir şey yapamıyorlardı. Belirsizlik içinde bekleyen ve kendileri için "Endişeli Misafirler" tanımlaması yapılan memurların, askerlerin ve diğer felaketzedelerin oturdukları evleri satmak

ise onları çok zor durumda bırakacaktı. Oturmakta oldukları evlerin kapalı zarf usulü veya açık müzayedeyle satılıyor olması ve bedellerinin sekiz senede alınması ise geçim sıkıntısı içinde bulunan bu insanları memnun etmekten bir hayli uzaktı.[13]

Hükümetin himayesine muhtaç ve bundan başka güvencesi olmayan bu insanların oturdukları evlerden çıkarılmaları durumunda karşı karşıya kalacakları zorluk, Rum emval-i metrukesinin artan kısmının bunlara bırakılması gibi isteklere yolaçtı.[14]

Tam bu esnada çıkan Ermeni mallarının mübadillere verileceği haberi ortalığı karıştırmış ve şiddetli tepkilere neden olmuştur. Ancak, Rum mallarının yetmemesi durumunda başvurulması bir dereceye kadar normal karşılanabilecek olan bu karar, kanuna aykırı bulunmuştur. Kanun bu malları felaketzede halka verdiği gibi, hukuk da herhangi bir mübadilin Ermeni malı almasına izin vermiyordu. Yaşanan belirsizlik, binlerce ailenin yarın nasıl ev bulacakları ve nasıl barınacakları sorusunu gündeme getirirken, kimin daha çok acınacak durumda olduğunu kestirmek de bir o kadar güçleşiyordu.[15]

Bu duruma bir çare bulmak amacıyla, İskân Genel Müdürlüğü, emval-i metrukenin Ermenilerden kalan kısmından mübadillerin de yararlanmasını ve memurların müzayede ile Yunan mallarında oturmalarını bildiren bir emir göndermiştir.[16]

Böylece, mübadillerin öne sürülmesinden kaynaklanan rahatsızlığı gidermeye çalışmışlardır. Ancak, asıl sorun memurlar ile kanunen harikzedelere ait olan Ermeni mallarında yaşanıyordu.

Rum ve Ermeni evlerinde oturan harikzedelerin Ermeni evlerine nakledilmesini isteyen Dahiliye Vekaleti'nin emrine rağmen, Ermeni evlerinde oturan memurların başka bir hane bulamaması nedeniyle bu yerine getirilemiyordu. Bu durumda memurların oturduğu Ermeni evlerinin, harikzedelere verilmesi işlemi tamamen bittikten sonra tasarruf senedi ile verilmesi düşünülmüştür.[17]

Bu şekilde memurlar lehine zaman kazanma yoluna gidilmiştir. Böylece bu işlemler bitinceye kadar geçecek süre içinde, Ermeni evlerinde oturan memurların sorunlarına bir çözüm bulmak fırsatı doğmuş oluyordu.

Ancak, 1928 yılında Dahiliye Vekaleti'nden gelen yeni bir emir, bu konudaki bütün iyimserliği ortadan kaldırmıştır. Açıkta bulunan mübadillerin bir hayli çok olduğu dikkate alınarak, bunların açıkta olduğu bir zamanda memurların ve askerlerin onların evlerinde oturmalarının doğru olmadığı bildirilmiştir. Öncelikle Rum evlerinde oturanlardan kira istenmesi ve buna yanaşmamaları durumunda ellerindeki evin zorla alınması tebliğ edilmiştir. Bu emir, memurların ve askerlerin oturduğu emval-i metruke hanelerinin mübadillere verileceğini açık açık ortaya koyuyordu.[18]

İskâna muhtaç 592 ailenin varlığı memurların evlerine başvurulacağını gösteriyordu. Her ne kadar iskân ve tefvizin dışında kalacak olan hanelerde bulunanların, bu evler satılıncaya kadar oturacakları söylenmişse de emval-i metruke hanelerinde bulunan memurların ve askerlerin isim listelerinin hazırlanmasına başlanmıştı.[19]

Bu kararların memurlar ve askerler

Belge No: 3								
	Girid Hanya yeni mübadillerinden Cemali Ağa kerimesi kerimesi Saliha Hanım, 2638	666	340	421 1303 1325	Karataş Dokuz Eylül Caddesinde kain yirmiüç numaralı hanede müsteciren mukim	Karantina Mısırlı Caddesinde kain ve.....metruk 407 numaralı hane	Maliye memurladan İbrahim Edhem efendi	Bir Hafta	Mezkür hane Rum emval-i metrukesinden olup tefvizine talip ve muktedir bulunan mübadilin-i cedideden Saliha Hanıma icar-ı muaccel suretiyle tahsisi muvaffık görülmüştür. 2 Nisan 928
Belge No: 4								
	Selanik yeni mübadillerinden Emine Şevki Hanım 1330/1434	22589	340	850	Göztepe'de Ziya Bey Sokağında 2/4 numaralı hanede misafireten mukim	Kokaryalı Tramvay Caddesinde kain..... metruk 799 numaralı hane	Muallim Kemal Emin bey	Bir Hafta	Yeni mübadillerden ve tafvizen dahı istihkak-ı kanunisi mevcut bulunduğundan tahsisi tensip edilmiştir. 15 Mart 928

Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivi (İzmir) Adi İskan Tahsis Karar Defteri (1928-1930)

üzerindeki etkilerini basından, ancak basının kendi dilinden öğrenebiliyoruz. Memurların içine düştükleri zor durumu iletmek için örneğin mübadiller gibi telgraflar çekerek ve toplantılar yaparak haklarını arama yoluna gitmekten ziyade, bu konuda basının tercümanlığını tercih ettiklerini görüyoruz. Genel olarak basın, bu konuda bir hak kaybının sözkonusu olduğunu ve memurların zor durumda kaldığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Hükümet de bir taraftan, gerçek hak sahiplerini ayırmaya çalışırken, diğer taraftan çözüm bekleyen insanlar arasında eşit bir hak dağılımı yapmaya çalışıyordu. Gönderilen emir ve talimatnamelerdeki zıtlık ve bir kere gösterilen kesin tavra rağmen, bir süre sonra daha yumuşak çözüm önerilerinin getirilmesi, devletin işinin net bir politika izlenmesine engel olacak kadar zor olduğunun bir göstergesiydi. Memurları mağdur etmemeye yönelik olan çözüm arayışları içinde kira konusu önemli bir yer tuttuğu için bunun üzerinde durulmaya çalışılmıştır.Vali muavini Fazlı Bey, 1928 yılında yaptığı bir açıklamada; fuzulen ev işgal edenlerin tahliye edildiğini, bir kısmının yeni sahiplerine verildiğini, bazılarının ise tahliye evrakının yazıldığını bildirmiştir. Bu evlerde oturan memur ve askerlerin yeni sahipleri ile aralarının bulunmasına çalışıldığını, kiraya bağlandığını ve genellikle mal sahiplerinin evlerini kiraya verdiklerini açıklamıştır.[20]

Sorunu kira yoluyla çözümleme amacına yönelik bu açıklamaya rağmen, memurların çoğunlukla oturduğu Ermeni mallarının müzayedeye çıkarılacağını ve bir rahatlama yaratacağı ümid edilen kira konusundan vazgeçildiğini belirten yeni bir haber alınır.[21] Varılan kararların bu kadar sık değişmesinde, devletin de bu konunun uzaması dolayısıyla karşı karşıya kaldığı zararların çok olmasının etkisi vardı. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, mal sahibi olanlar işlemler tamamen sona erinceye kadar o evlerin veya diğer emlakın gerçek sahibi olarak kendilerini göremedikleri için, ellerindeki mallara kiracı mantığıyla yaklaşıyorlardı. Zaten bir kısmı harap durumda bulunan bu evler böylece daha da bakımsızlığa itiliyordu. Yarın nereye çıkacağını bilemeyen insanların evleri tamir etmemesi ise milli servete bir darbe olarak görülüyordu.

Bunu önlemek için Rum ve Ermeni evlerinde oturan memurlarla, bunların dışında kalan ve hak sahibi olmayan fuzuli şagillerin ellerindeki evlerin, yirmi senede ödenmek üzere şagillerine verilmesi kararlaştırılmıştır. Evlerde oturanlar böylece Metruk Mallar İdaresi'ne başvurarak temlik işlemlerini yaptıracaklar ve evler kendilerine verildikten sonra tamir edecekler ve bu suretle yıkılmalarının önüne geçilmiş olacaktı.[22]

Bu ve buna benzer bazı önlemlerle, iskân işleri kesin olarak sonuçlanıncaya kadar devletin zararı en aza indirilmeye çalışılmıştır. Memurların ve zabitlerin çoğunlukla oturduğu Ermeni evleri ile ilgili belirsizlik devam ettiği sürece, memurlarla ilgili kesin bir sonuca da varılamamıştır. Memur ve harikzede sorunu ve bu sorunun çözümü birbiri ile çok yakın ilişki içerisindeydi. Yangının, hem evleri yanan harikzedeleri ve hem de ev bulamayan memurları aynı derecede etkilemesi, kimlerin haklı olduğu sorusunun tam olarak açıklığa kavuşturulmasını engelliyordu. Barınmak zorunda olan memurlarla, kanunen hakkı olanların mallar üzerindeki tartışması harikzedelerle ilgili olarak alınan bir dizi kararla alevlenmiştir.

Bu sorunun çözümü bütünüyle yerleştirilme konusunun sonuçlandırılmasına bağlı olduğu için de, belirsizlik ve bekleyiş içinde senelerce devam etmiştir.

DİPNOTLAR

1 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cilt 9, Devre II, İctıma II, Ankara (1975), s: 59

2 **Ahenk**, 19 Teşrin-i Evvel 1339

3 **Hizmet**, 28 Eylül 1926

4 **Ahenk**, 26 Temmuz 1341

5 Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivi (İzmir) Adi İskan Tahsis Karar Defteri' (1928-1930)'nde yeralan sayısız örnekten açıklayıcı olması açısından sadece bir iki tanesini vermekle yetindik.

6 İzmir'de 1927 yılında ikamete mahsus hane 124402, ıkamete mahsus olmayan fakat meskun bulunan hane sayısı 6086'dır. 1927 nüfus sayımına göre, 100 eve isabet eden nüfus 423 ve 1000 kişiye isabet eden hane sayısı 236'dır. 1935 yılında ise, İzmir'de mesken sayısı 30.195'tir. Bunların % 30.4'ünde su varken, % 69.6'sında su yoktur. Havagazı bundan daha kötü bir durumda görülüyor. % 1.5 havagazına sahip haneye karşılık % 98.5'u bundan mahrumdur. Yine bu yıl bir odalı mesken sayısı % 21.7, iki odalı mesken sayısı % 30.7, üç odalı mesken sayısı ise % 15.9'dur. Bunların içinde görüldüğü gibi en büyük oranı, iki odalı haneler oluşturmaktadır. (Bu konuda bkz. Ali Özcan Kaya, **Cumhuriyet Devrinde Mesken Meselesi**, Ankara (1961), s: 5, 6, 12, 13)

7 **Ahenk**, 2 Teşrin-i Evvel 1341

8 Ev, mağaza, dükkân kiralarının çok yüksek olması, örneğin mütevazi bir semtte dört-beş odalı bir ev kirasının 350-400, lüks bir semtte 800-1000 lira gibi rakamlarla ifade ediliyor olması üzerine kıralar % 35-40 oranında düşürülmüştür. Bkz. **Anadolu**, 26 Temmuz 1931

9 **Hizmet**, 9 Mart 1928

10 **Hizmet**, 17 Birinci Kanun 1928

11 **Anadolu**, 28 Eylül 1340

12 **Ahenk**, 10 Teşrin-i Sanı 1341

13 **Ahenk**, 2 Kanun-ı Evvel 1341

14 **Ahenk**, 15 Kanun-ı Evvel 1341

15 **Ahenk**, 13 Kanun-ı Evvel 1341

16 **Hizmet**, 23 Teşrin-i Sani 1927

17 **Hizmet**, 8 Teşrin-i Sani 1926

18 **Anadolu**, 4 Kanun-ı Evvel 1928

19 **Anadolu**, 20 Kanun-ı Evvel 1928

20 **Hizmet**, 11 Kanun-ı Sani 1928

21 **Anadolu**, 3 Ağustos 1930

22 **Anadolu**, 8 Teşrın-ı Sani 1929

EMEK
TARİHİNDEN SAYFALAR

YAVUZ SELİM KARAKIŞLA

Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi Programı -12- Patronlar ve Ameleler

Cemiyet Programı'nın şimdiye kadar izah ettiğimiz maddeleri hep mesail-i siyasiyeye mütedâirdi. Onüçüncü maddesi ise doğrudan doğruya ictimai ve iktisadi bir meseleye taalluk ediyor. Patronlarla ameleler arasındaki münasebatın suret-i cereyanı ondokuzuncu asrın en ziyade iştigal ettiği mesaildendir. Bu meselede Avrupa'da iki muhtelif zıt fikir tesâdüm etmektedir. Biri serbesti taraftaranının fikirleri, diğeri de sosyalistlerin fikirleridir. Birinci fırka patronlarla ameleler arasındaki münasebete hükümetin yalnız menafi-i umumiyeye taalluk eden mevadda müdahale eylemesini iltizam ediyor, ikinci fırka ise müdahale-i hükümeti günden güne tevsî' ederek istikbâl için tasavvur eyledikleri iştirak-ı umumi binasının temellerini vaz' etmek mesleğini takip eyliyorlar. Birinci fırkanın fikrince hükümetçe çocukların ve bazı ahval-i fevkalâdede kadınların mesaisi, fabrikalarda kavaid-i sıhhıyenin muhafazası hakkında kanunlar tanzim edilmesine mesağ varsa da günde kaç saat çalışılacağını, gece işlemek caiz olup olmayacağını, yevm-i tatil verilip verilemeyeceğini ve daha bu gibi mesaili tahdid etmek devletin vezaifi meyanında dahil değildir. İkinci fıkranın fikrince ise hükümet yalnız umumiyet dairesinde dolaşmayarak patronlarla amele arasındaki münasebatın en küçük teferruatını da tayin etmek ve bu tayinin de hak ve adaletten ziyade amelenin menafii esas ittihâz olunmak lazım gelir. İşte bu maksatladır ki Avrupa'nın ekseri memleketlerinde son zamanlarda tertib ve tanzim olunan kanunlar patronları ızrâr etmekten başka bir şey düşünmemişler; yalnız saat-ı mesai-i yevmiyeyi değil bazı sanayide ücret-i asgariyeyi dahi tayin eyleyecek derecede ileri gitmişlerdir. Bir işden tevellüd edecek mesûliyet o işi serbestçe icra etmek suretiyle kabul edilebilir. Halbuki kanun patronların kâr ve zarar kendilerine ait olmak üzere yaptıkları teşebbüsatın maddi ve nakdi cihetlerine de müdahale edince serbesti zail olmuş yalnız mesûliyet kalmış olur ki bu da ahlâken ve iktisaden tecviz edilemez.

Fabrika, ticarethane sahipleri hükümete karşı olan mükellefiyetlerinin fevkinde olarak amelelerine karşı da ağır bir bar tahammül edecek olurlarsa teşebbüse vaz' ettikleri sermayenin temettü-i mutadını ihrâz edemezler. Bu da kendilerine yeis ve nevmidi arız olmasını, teşebbüsatın tatilini intâc ve memleketin terakkiyat-ı iktisadiyesini tevkif eyler.

Yüz sene evvel sanayi-i azime usulünün yeni teessüs ettiği bir devrede bazı hodbin ve menfaatperest patronların suistimalatı bu gibi müdahalat-ı kanuniyeye meydan verebilirdi. Fakat o vakitten beri ahlâk-ı umumiyedeki tahvilat-ı hasane, amelelerin patronlara karşı sendikalar sayesinde ihrâz ettikleri kuvvet meselenin şeklini değiştirdiğinden bugün hükümetin müdahale-i tarafgiranesinden ise tarafeynin kendi menfaatlerine ait hususatı bizzat aralarında takarrür ettirmeleri ve her san'atın icabatı başka suretle olacağından, her mevkiin şeraiti tehâlüf edeceğinden bu gibi mesail için umumi kanunlar tanzim edilmesi her halde daha muvafıktır. Amelelerin menafiini iltizâm ve müdafaa edenler düşünmelidirler ki bu hususta pek ileri gitmek amele kuvvetini inkâr eylemek, amelelerin her şeye ancak müzâheret-i hükümet sayesinde nail olabileceklerini göstermektir. Halbuki bugün patronun kuvveti ne derecede ise ameleninki de ondan aşağı değildir. Bilakis pek çok hususatta kanunun himaye-i gayrı meşruası sayesinde, bazı memleketlerde, patronlar amelelerin istibdadı-

na mahkûm olmaktadırlar.

İşte Avrupa'da çarpışan bu iki fikirden bizim hangisini tercih ve ihtiyâr edeceğimiz şayan-ı dikkattir. Sanayi-i azime müessesat-ı nafıa istisna edilecek olursa memleketimizde mefkud değilse de enderdir. Fakat gerek mevcutlarında, gerek dahil olduğumuz usul-i idare-i cedidede teşekkül edecek yeni şirketlerde, açılacak yeni müesseselerde, gerek patronları sahib-i imtiyaz olan şimendüferler, tramvaylar, elektrik, gaz ve sairede amelelerle patronların arasındaki münasebet hakkında beyan-ı fikir etmemek tam bir program yapmamak olurdu. Biz bu hususta sahih ve salim olan serbesti politikasından inhirâf etmemeyi hem kavaid-i iktisadiye, hem memleketimizin ahval-i umumiyesi nokta-i nazarından daha râcih ve muvafık gördük. Ve programımızın buna dair olan maddesini *"amele ile patronların hukuk ve vezaif-i mütekabiliyesini tayin edecek kanunlar vaz'ı teklif olunacaktır"* yolunda tahrir ettik.

Ahlâken, siyaseten, iktisaden her hak bir vazifeye mukabildir. Hakkını talep eden kimse mutlaka mukabili olan vazifesini de ifaya mecburdur. Binaenaleyh memleketin iki büyük sınıfı olmak istidadını gösteren sermayedar ve patron sınıfıyla amele sınıfının yanlış mülahazat neticesi olarak zarar add edilen menafiini telif ve tevfik eylemek icap eder. Bu da ancak tarafeynin hukuk ve vezaif-i mütekabiliyesinin tayiniyle kabil olabilir. Şu son iki ay zarfında vukû' bulan bazı muamelat-ı müfritenin önünü almak için gerek tatil-i eşgale, gerek sendikalara dair neşr edeceğimiz misallerde amelelerin daire-i selahiyetlerinin derecesi neden ibaret olduğunu göstermekliğimiz muktarizdir; ve patron hakk-ı selahiyetini tecavüz edince bu hareketinin cezasını -ki tabii bir tazminattan ibaret olacaktır- göreceği gibi amele de aynı suretle daire-i hukukunu tecavüz edince mes'ûl olması lazım gelir.

Yoksa bazı kimselerin talep ve iddia ettikleri vechile müfrit bir siyaset takip edecek olursak ve sosyalizme adım atarsak her vakitten ziyade emniyet bahş etmeye mecbur olduğumuz sermayedarını tahvîf eylemiş oluruz.

No: 32, 5 Teşrin-i Evvel 1324 / 18 Ekim 1908, Pazar, s. 1

İstanbul'da bilumum maunacılar, hamallar, vapurlara kömür taşıyan amele Yağ Kapanı'nda ictima ederek limana uğrayan Avustura vapurlarına hizmet etmemeye ahd etmişlerdir.

No: 32, 5 Teşrin-i Evvel 1324 / 18 Ekim 1908, Pazar, s. 4

Tatil-i Eşgal Hakkında Kanun Layıhası [*] İttihâd ve Terakki

Tatil-i eşgale dair olan işbu kanun layıhası yalnız müessesat-ı umumiyeyi, bazı hükümetce imtiyaz üzerine teşekkül eden şirketleri nazar-ı dikkate almıştır. Ne doğrudan doğruya hükümetce idare olunan müessesat ne de müessesat-ı hususiye hakkında hiçbir kayıt ve şartı muhtevi değildir. Halbuki bir iki aydan beri fabrikalarda ticarethanelerde zuhur etmekte olan grevler ve bu babdaki tedbiri hal ittihazını zaruri kılmakta idi. Hükümetçe bu cihet nazar-ı mülahazaya alınmış fakat daha fazla tetkik ve tamika lüzum görülmüş hidemat-ı umumiyeyi muattal bırakmamak için müstacelen tanzim olunan bu kanun şayan-ı kabul görülebilmiş fakat herhalde patronlarla ameleler arasında zuhur edecek hadisatın en mühim kısmını teşkil eden tatil-i işgal hadisesi hakkında umumi bir kanun layıhası ihzâr eylemek ve sendikalar hakkında da aynı vechile hareket etmek lâ-büdd olduğu unutulmamalıdır. Şimdi neşr edilen layıhayı, Tatil-i Eşgal Kanunu Layıhası gibi değil yalnız hidemat-ı umumiye için vücuda getirilen müessesat-ı imtiyaziyeye mahsus bir kanun gibi telakki edebiliriz. Bundan maada bazı maddelerinde sermayedarının menafiinden ziyade amelenin menafiini nazar-ı dikkate almıştır ki bu cihet şayan-ı dikkattır.

No: 33, 7 Teşrin-i Evvel 1324 / 20 Ekim 1908, Salı, s. 4.

(*) Gazetede "Tatil-i Eşgal Hakkında Kanun Layıhası" başlığı ile yayınlanan "Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı" metnine ek olarak, "İttihâd ve Terakki" başlığı altında yayınlanan yorum.

Cumartesi günü "Selanik Memurin ve Müstahdemin Sendikası" reisi tarafından Beyaz Kale civarındaki İttihâd Bahçesi'nde müessese hakkında tafsilatı ve alelumum sendikalar hakkında malumat-ı müfideyi hâvi mükemmel bir konferans verilmiş ve şehrimiz ticarethanelerinden bazıları tarafından müstahdemin hakkında irtikâb olunan i'tisâfât busat ve beyan kılınmıştır. Filhakika devr-i sabıkın tesirat-ı menhûsesinden birisi de müstahdeminin semere-i mesailerinden hakkıyla adem-i istifadeleri olduğu cihetle say'in bir sûret-i adaletkâranede mazhar-ı mükafat olunması zamanı gelmiştir. Meclis-i Mebûsan'ın sendikaları ve bir nizamname-i mahsûsa rabt edeceğinden ve amelenin hukukunu daire-i meşruiyet dahilinde muhafaza eyleyeceğinden eminiz. Bu teşebbüsat-ı nafıa-i hayriyede bulunan şübbân-ı vatanı tebrik ve muvaffakiyetlerini an samim'il-kalb temenni eyleriz.

No: 40, 26 Teşrin-i Evvel 1324 / 8 Kasım 1908, Pazar, s. 3.

Reji memurları

Reji memur ve müstahdeminin mutâlebat ve şikâyâtını esmâ' ile tedkikat-ı lazımede bulunmak üzere Re-

Sorumlu Müdürlüğünü Talât Bey'in yaptığı İttihat ve Terakki 1908 yılının Ağustos ayında Selânik'te yayına başlanmış ve 84 sayı sonra 31 Aralık 1908'de kapanmıştır.

ji Nezaret-i Umumiyesi tarafından teşkil olunan komisyon ikmal-i vazife eylemiştir. İki bin kuruştan dûn maaş alan her memura zamm-ı maaş icrası tekerrür eylediğinden bu suretle senevî onbeş bin liralık bir tahsisata lüzum görülmüştür.

No: 41, 28 Teşrin-i Evvel 1324 / 10 Kasım 1908, Salı, s. 3.

Pazartesi akşamı [*] saat iki buçukta Beyaz Kale civarında Omilus Filomus Kulübü altında Jüpiter Tiyatrosu'nda Tüccar Katip ve Müstahdemin Sendikası tarafından konferans verileceğinden ahali-i memleket davet ve bilcümle müstahdeminin isbat-ı vücud eylemeleri sûret-i mahsûsada rica olunuyor. Duhuliye yoktur.

No: 46, 3 Teşrin-i Sani 1324 / 16 Kasım 1908, Pazartesi, s. 4.

Amele kulüpleri

Kanun-ı Esasi'nin ilanından beri her tarafta teşkil edilmiş olan cemiyetler, şirketler ve kulüpler cümlesinden olarak ahiren her san'at amelesi tarafından dahi hukuk-ı ictimaiye ve siyasilerini müdafaa ve temin için kulüpler teşkil edilmeye başlanmıştır. Manastır'da, Selanik'de ve sair yerlerde teşkil olunan bu kulüp efradı yakında "Rabotnik - Amele" namıyla Selanik'de bir gazete neşrine başlayacaklardır. Gazete mazhar-ı rağbet olursa Bulgarca'dan başka Rumca ve Türkçe dahi intişâr edecektir.

No: 68, 30 Teşrin-i Sani 1324 / 12 Aralık 1908, Pazar, s. 3..

Şark Şimendüfer Memurini

Şark Şimendüferleri müstahdemini öteden beri Avusturya Şimendüfer Kumpanyaları müstahdeminin giydikleri şapkaları kullanırlar idi.

Filhakika memleketimizin mühim bir hattındaki memurları serpuş-ı millimizden ayrı bir şey altında görmek sinirlerimize dokunur idi.

Kumpanya ise memurlara Avusturya şapkası giydirmekte adeta muzir idi. Nihayet işittik ki Şark Şimendüferleri memurlarının da bundan böyle fes giymeleri takarrür etmiş ve hatta bir iki güne kadar şapkalar çıkarılarak onların yerine umumiyetle fes giyilecek imiş.

No: 70, 2 Kanun-ı Evvel 1324 / 15 Aralık 1908, Salı, s. 2

Şark Şimendüferleri memurininin fes taşımaları hususunda evamir-i mahsusa ısdâr edilmiştir.

No: 71, 3 Kanun-ı Evvel 1324 / 16 Aralık 1908, Çarşamba, s. 2

Hazine-i Hassa Memurlarının Tatil-i Eşgali

Hazine-i Hassa Nezareti iki aydan beri maaş vermediğinden memurlar "grev" yapmışlardır. Hazine-i Hassa memurlarından çoğu badema maaş almak müşkül olacağını nazar-ı mütalaaya alarak tedrici bir sûrette istifalarını vermektedirler. Yakında bu dairenin tamamen kapatılacağı me'mûldür.

Haftalardan beri mütaahid mültezimin alacaklarını almak hususunda pek gürültülü nümayişlerde bulunuyorlar. Hazine-i Hassa Nazırı, Maliye'nin elân para göndermediğini söylüyor. Maliye ise Hazine-i Hassa'ya hiçbir borcu olmadığını ve iktisada riayet etmeleri lazım geldiğini ve ilk istikrazda bir milyon lira gönderilmiş olduğunu söylüyor. Hazine-i Hassa müstahdemini zamanın değiştiğini ve saadet-halin mağlub-ı sefalet olduğunu kemal-i teessürle söylüyorlar. Öyle ya yirmi bini mütecaviz Beşiktaş ahalisi artık Matbah-ı Amire'den nasip alamayacaklar. İsrafat o dereceyi bulmuştu ki sabahtan akşama kadar Matbah-ı Amire'ye Beşiktaş'tan arabalar bini mütecaviz idi. En aşağı bir hademe ayda yediyüz kuruş alıyordu.

Bugün yüzde altmış tenâkus eden bu azim mesarifatın vakt-ı istibdadda ne yekünler teşkil etmiş olduğunu karin-i kerem tasavvur etsin.

No: 84, 18 Kanun-ı Evvel 1324 / 31 Aralık 1908, Perşembe, s. 2.

(*) 16 Kasım 1908, pazartesi akşamı.

Bu sayıda birkaç kitaptan söz etmek istiyoruz. Bunlar gerçekten "meraklısına" hitap eden eserler. Her biri ayrı bir uzmanlık dalıyla ilgili. Biri 101 yıl önce İstanbul'da büyük yıkımlara yol açmış 1894 depremiyle, biri halkı "Temel" tiplemesiyle günümüzün fıkra dağarcığını zenginleştiren Doğu Karadeniz bölgemizden Trabzon'un halk musikisiyle, biri Trakya şehirlerimizden Tekirdağ'dan yetişen şair ve yazarlarla, biri de günümüz dünyasının kaynayan kazanlarından biri olan Balkanlar'la ilgili.

1894 İstanbul Depremi

10 Temmuz 1894'te İstanbul ve yakın çevresinde yaşanan büyük depremin yüzüncü yılını geçen yıl geride bıraktık. Türkiye'de de birçok ülke gibi sık sık deprem acıları yaşanmakta ve özellikle İstanbul gibi çarpık şehirleşme ve yapılaşmaya sahne olan büyük yerleşim merkezlerinde olması muhtemel depremlerin korkularla dolu hesapları sürekli olarak yapılmaktadır. 1894 depremi üzerine Jeomorfolog Feriha Öztin imzasıyla yayımlanan "rapor-kitap" olayın sıcaklığı devam ederken gerçekleştirilen her türlü resmî ve özel rapor, haber, gözlem ve izlenimi; sonraki yıllarda hazırlanan eserlerde rastlanılan değinme ve değerlendirmeleri içeriyor. İstanbul'da ve çevresinde yıkılan, hasar gören yapılar tek tek ele alınırken, sayısal sonuçlara da ulaşılıyor ve şehrin büyük bir kısmını etkisi altına alan deprem olanca dehşetiyle tasvir ediliyor. Eski ve yeni kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında düzenlenen hasar tespit cetvelleri ile can kaybı listeleri de eldeki çalışmanın deprem, tarih, sanat tarihi ve İstanbul uzmanları için yararlı olabileceğini göstermektedir. Özel bir konuda ve teknik kaygılarla hazırlanmış, her türlü yararlı kaynağa hak ettiği değeri vererek hazırlanmış ilginç bir kitap.

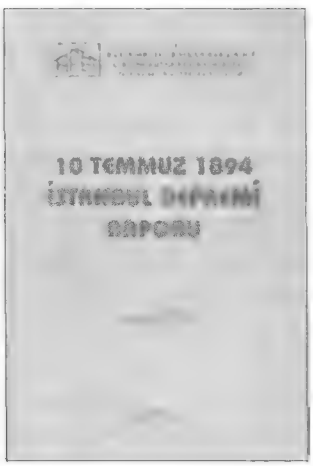

Feriha Öztin

10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi Raporu

Türkiye Cumhuriyeti Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Afet İşleri Genel müdürlüğü Deprem Araştırma Dairesi [Yayınları], Ankara, 1994, 290 s., harita ve diğer çizimler; 16x24 cm.

Trabzon Halk Musikisi

Genç müzikologlarımızdan Süleyman Şenel, Trabzon bölgesiyle ilgili çalışmalarını derli toplu bir kitapta topladı. Trabzon, Türkiye'nin halk kültürü bakımından en ilginç ve çalışması çok yönlü güçlükler içeren bir ilidir. Kültürler beşiği Türkiye'de Doğu Karadeniz halk kültürünü kavramak, bu bütün içerisinde Trabzon halk kültürünü ve bunun bir dalı olan halk musikisini çağdaş bir anlayışla ele almak kolay bir iş değildir. Kültürel anlamda Türkleşme sürecini resmî tarih anlayışının dışına çıkarak ele almak da kendi içinde ve dışında pek çok güçlükler içeriyor. *Trabzon Bölgesi Halk Musikisine Giriş*, üç ana bölümden oluşuyor. Birinci bölüm, 1922-1991 yılları arasında "Trabzon Bölgesi'nde yapılan Resmî ve Özel Saha Araştırmaları"na ayrılmış.

Bölgede yapılan anket çalışmaları, yapılan derlemelere ilişkin arşiv malzemeleri ve derlenen halk musikisi ürünleriyle ilgili diğer dokümanlar, özel derlemelerle yabancı araştırmacıların derleme ve yayın çalışmaları bu bölümün içeriğini oluşturmakta. İkinci bölüm, "Trabzon Bölgesi Halk Musikisine Topografik Bir Bakış" başlığını taşımakta ve gerçek anlamda bir musiki kültürü analizi niteliği taşıyan çeşitli altbölümlerde musiki-oyun ikilisi ve bunlarla bağlantılı

Süleyman Şenel

Trabzon Bölgesi Halk Musikisine Giriş

Anadolu Sanat Yayınları: 28, Karadeniz Folkloru Dizisi: 2, İstanbul 1994, XVIII, 297, s., resim, nota ve bibliyografya; 16.5x23.5 cm.

değişik gelenekler ele alınmakta, köy-şehir gerçeği musiki özellikleri bakımından incelenmekte, bölgenin âşık musikisi uzak yakın bölgelerle karşılaştırılarak ortaya konulmaya çalışılmakta, halk kültürü araştırmalarında çok ihmal edilen "taşınma kültür ögeleri" söz konusu edilmekte, türkülerin edebî özellikleri kendi yapıları içinde belirlenmekte, çalgılarla ilgili teknik bilgiler kaynaklara dayanılarak sıralanmakta, bölgenin halk musikisi birtakım teknik açıklamalarla tartışılmaktadır. Üçüncü bölüm, "Trabzon Bölgesi Halk Musikisi, Halk Oyunları ile İlgili Açıklamalı Seçme Yayınlar Bibliyografyası"na ayrılmış, burada konuyla ilgili çok sayıda kaynak yer yer açıklamalarla tanıtılmış. Ayrıca yararlanılan diğer kaynaklar da kurallara uygun bir biçimde sıralanmıştır.

Tekirdağlı Şair ve Yazarlar

Tekirdağ konusunda daha önce *Tekirdağ İli Yer Adları* (1964), *Tekirdağ'da Atatürk* (1965), *Tarihte Hayrabolu ve Çevresi* (1989) ve *Tekirdağ Bibliyografyası* (1993) gibi kitaplar hazırlamış olan araştırmacı Aydın Oy, uzun yıllar süren çalışmalar sonucu bu ilden yetişen 169 şair ve yazarı kısa biyografileri, haklarında başvurulacak kaynaklar ve örnek eserlerle tanıtan yararlı bir kitap yayımladı. Tekirdağ, Osmanlı Devleti'nin üç başkenti Bursa, Edirne ve İstanbul'a yakın oluşu, kara ve deniz ulaşımına elverişli coğrafyası ve tarih boyunca değişik nüfus ve uygarlık hareketlerine uğraması dolayısıyla önemli bir şehirdir.

Aydın Oy

Yüzyıllar Boyunca Tekirdağlı Şairler ve Yazarlar

Tekirdağ Valiliği Yayınları, İstanbul, 1995, XIII, 4124 s., iki dizin; 15.5x23.5 cm.

Divan, halk, tekke ve yakın dönem şairleriyle, değişik türde eserler vermiş yazarların tanıtıldığı bu kitapla illerimizi konu alan ve henüz yazılmamış "taşra edebiyatı tarihi"ne çekirdek teşkil edecek eserlere bir yenisi eklenmiş oluyor.

Aydın Oy'un eski yazma ve basma kaynaklardan günümüzün kaynak niteliği taşıyan her türlü belgesine, kişilerin bizzat verdiği bilgilere dayanarak hazırladığı bu kitap, Tekirdağ'ın bugün de bir kültür şehri olduğunu gösteriyor. İçinden yetiştiği çevreye hizmet etmek aşkıyla didinen usta bir araştırmacıdan usta işi bir çalışma.

Balkanlarda İslâm

Balkanlar'ın İslâmiyetle tanışması 14. yüzyıla rastlar. Balkan asıllı bir uzman olan Aleksandre Popoviç'in, büyük bir emek ürünü olan *L'İslam Balkanique. Les musulmans du sud-est europeen dans la periode post-ottomane* adlı eseri yayımlanışından on yıl sonra Türkçe'ye kazandırıldı. İslâm dininin ve özellikle İslâm tarikatlarının Balkanlar'daki dünü ve bugünüyle ilgili bilimsel çalışmalarıyla tanınan yazar bu alanda uluslararası bir üne sahiptir. Yayıncının eseri takdim ederken belirttiği gibi "*Balkanlarda İslâm*, bir diller ve uluslar mozayiği görünümündeki Balkanların İslâmî coğrafyasını anlamak isteyenler için, başvurulması gereken bir kaynak kitap"tır. Balkanlar, bugün için uluslararası sorunlar yumağı ve Bosna-Hersek örneğinde olduğu gibi Avrupa'nın kanayan yarasıdır. Arnavutluk, Bulgaristan, Macaristan, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'da İslâm toplumlarının 1985'e kadar vardığı noktayı, elde edilebilen sayısal değerlere dayanarak ve her türlü belge ve bilgiyi değerlendirerek sergileyen ve 60 sayfalık bir bibliyografyaya yer veren bu eserin dilimize çevrilmesi büyük bir kazanç olmuştur. Ancak Türkiye'ye, Türkler'e ve Türkçe'ye yabancı olmayan yazarın bu yeni baskı için önerilerinin alınması, aradan geçen 10 yıl boyunca yaşananlarla ilgili görüşlerine de uygun bir biçimde yer verilmesi yoluna gidilebilirdi. Kitapta görülen bazı editörlük hataları eserin yazarın denetiminde ya da bilgisi altında basıma hazırlanmadığı izlenimini veriyor.

Her şeye rağmen *Balkanlarda İslâm*, bu coğrafyada Bektaşilik başta olmak üzere birçok tarikatın dünkü ve bugünkü durumunu araştırmak isteyenler için de dikkate değer bir kaynaktır.

M. Sabri KOZ

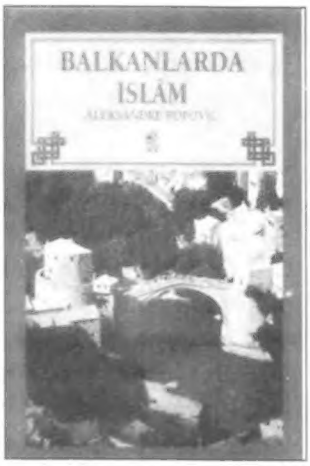

Aleksandre Popoviç

Balkanlarda İslâm

Türkçesi: komisyon, İnsan Yayınları: 75, Kyanak Eserler Dizisi: 9; İstanbul, 1995, 398, [106] s.; Ekler, bibliyografya, dizin ve haritalar; 15.5x23.5 cm.

KİTABİYAT

Yahudi Kültürüne Katkı

İLBER ORTAYLI

Yazar nekroloji veya son deyimle "mezaroloji" dediğimiz tetkiklerin öncülerindendir. Müslüman mezarlıklar üzerinde yapılan tetkikler yanında; M. Rozen İstanbul'da ve Anadolu'da Yahudi mezarlıklarını da yaptığı geniş kayıt ve sınıflamalarla bu kitabın dışında bazı tarihi demografi ve kültür tetkiklerini de "A Survey of Jewish Cemeteries in Western Turkey" *The Jewish Quarterly Review* vol. 83, July 1992/1-2 de yayınlamıştır. Ayrıca henüz basılmayan son CIEPO kongresinde "How Old was the 'Old' in Ottoman Centuries" adlı tebliğle Musevi toplumunun tarihi demografisi için önemli bir katkıda bulunmuştu. Osmanlı Musevi mezarlıkları Osmanlı kültürü açısından önemli bir fiziki kalıntıdır. Bu eserde mezartaşları bu açıdan aydınlatıcı bir tasnife tabi tutuluyor.

İstanbul'da İtalyan-Musevî mezarlığı var. Ama bu eserde 16. asırdan kalma Hasköy mezarlığı, Karaî mezarlığı ve Kuzguncuk mezarlığı taramaları içinde Hasköy bu ciltte yayınlanıyor. Annenberg Enstitüsü'nün malî desteğiyle haritaları çıkarılan, fotoğrafları çekilen ve kaydedilen bu mezarlarla, kaybolmakta olan bir tarihi arşiv kurtarılmış sayılabilir. Aşağı yukarı 50.000 (ellibin)'e yakın İstanbul'daki mezar; sanat tarihi, jeneoloji, tarihî demografi, sosyal tabakalaşma açısından fişlenmiştir. Anadolu kentlerindeki binlerce mezar da bu sayıya ilave edilmelidir.

Hasköy alanı, Yahudi cemaatine 1582'de verilmiş. 1658 veba salgını yılı. Bu dönemin verileri kalabalık. Eski mezartaşlarının silinip kullanılması gibi adetler de çıkmış. Bu İstanbul'a özgü bir uygulama gibi görünüyor. Dikine taşlar, yataş taşlar, tabut şeklinde Anadolu Selçuk kültürüne uygun taşlar ve tabut şeklinde müstakil taşlar bu ülkeye özgüdür.

Minna Rozen

Hasköy Cemetery-Typology of Stones

Center for Judaic Studies
University of Pennsylvania
Tel-Aviv-1994

Bu stil özellikleri, taşta belirtilmediği takdirde, tarih tesbitine de yardımcı oluyor. 18. yüzyıl mimarisi ve mezartaşlarındaki incelik, pahalılık ve gösteriş Musevî mezarlarına da yansımıştır. Burada mezartaşlarında mihrab motifi yer alıyor ki Müslüman etkisidir.

Mezartaşlarında jeneolojik veriler, meslekler ve yaşlar tesbit ediliyor. Hasköy mezarlığı aşağı yukarı 22.000 mezartaşı içeriyor ve her açıdan verimli bir araştırma sahasıdır. Mezartaşlarında servi, izah edilemeyen bir nedenle lotus gibi motiflere rastlanır. Meslekle ilgili (mesela kasabın mezarında satır, bıçak) veya bazı hayatla ilgili semboller yeralır. S. 75"te Eliyahu Carmona'nın, s. 103'te Baruk Zion'un kayık amblemli mezartaşları; Yosef Shimon Askhenazin'in makaslı (muhtemelen terzi) mezartaşları ne kadar ilginç. Veya s. 105'te Hayım Ben Shem-Tov Padro'nun divitli sanduka biçimindeki mezartaşı. 20. sahifede Yishan Bassan'ın bir platform üzerindeki sanduka tipli mezartaşı; Musevi mezarlıklar Osmanlı kültürünün ayrılmaz bir parçası; ihmal ettiğimiz Müslüman mezarlıklar ve

İstanbul'da Hasköy Karaî mezarlığı.

yokolan taşlar gibi Hasköy Kuzguncuk da gözlerden uzakta, zamanın hoyrat yıkımına bırakılmış; oysa orada da Osmanlılık ayrı bir renk, uslûb ve haşmetiyle mevcut. Orada da taşlar hayatı yansıtıyor ve ölümü örtmeye çalışan bir canlılık ve renk taşların üzerinde görülüyor.

Minna Rozen'in şimdiden Osmanlı nekrolojisinin bir parçası sayılan araştırmalarının önemli bir katkı olduğu açık ve devamı yararlı olacaktır. Yahudi tarih ve kültürü içinde önemli renk ve özellikleri olan Hasköy ve Kuzguncuk mezarlıklarının; Osmanlı tarihi, toplumsal kültürel yapısı ve sanat tarihi içinde özgün ve entegre bir bölüm teşkil etmesi bu araştırmaları gerekli kılıyor ve M. Rozen'in çalışması alana temel bir katkıdır.

Bir Eğitimci Olarak M. Rahmi Balaban

SADİYE TUTSAK

Türkiye'de tarih araştırmacıları arasında biyografi çalışması yapmak çok yaygın değildir. Bu sahada, Şevket Süreyya Aydemir, Yusuf Hikmet Bayur, Tuncer Baykara, Cemal Kutay, Adile Ayda, Fahrettin Kırzıoğlu, Rauf İnan, Ayfer Özçelik, Süleyman Seyfi Öğün vs. gibi araştırmacılar çalışma yaptı. Biyografi çalışmalarının çoğunu; genel tarih anlayışının bir ürünü olarak, tarihin ön saflarında yer alan kişiler üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz. Son yıllarda mahalli tarih anlayışının gelişmesiyle birlikte, tarihin derinliklerinde kalan değerli insanlar ortaya çıkmaya başladı. Bu insanlar, tarihi dönemeçleri gerçekleştirenler arasında yer almamakla beraber, Türk toplumuna yol gösteren bir ışık oldular. Mustafa Rahmi Balaban böyle insanlardan birisidir. Mustafa Şahin ve Semiha Kalyoncu Şahin tarafından hazırlanan *Mustafa Rahmi Balaban; Hayatı, Eserleri, Mektupları ve Düşünceleri* adlı eser bu alanda yapılan en son çalışmalar arasındadır.

O, hayatı boyunca iyi bir eğitimci olmak için çalışan, çabalayan, kısacası bütün gücüyle bu işe emek veren bir insandı. İzmir'in eğitim hayatıyla ilgili bir çalışmam olmasaydı, pek çok araştırmacı gibi Balaban'ı tanıma fırsatım olmayacaktı. Nitekim, kitabın önsözünde yazarlarımız kütüphane çalışmaları sırasında 1920 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesini incelerken "Bergamalı Rahmi Bey" imzasını sıklıkla gördükleri için dikkatlerini çekip araştırdıklarını belirtmekteler.Kitap iki bölümden oluşmakta. I. Bölümde (s. 10-47)'de Rahmi Balaban'ın "Hayatı ve Kişiliği", II. Bölümde (s. 48-100)'de ise "Düşüncelerine" yer veriliyor. Eserin Sonuç (s. 101-105) ve Bibliyografya (s. 106-101) kısımlarından sonra Ekler (s. 111-151) bulunmaktadır. Ek 1'de Rahmi Balaban'ın tercüme ettiği, yazdığı kitapların ve yazarlarımızın tespit edebildiği makalelerin dökümü yapılmıştır. Ek 2'de fotoğraflar, Ek 3'de belgeler vardır. Eklerden sonra da Dizin (s. 160-164) geliyor.

1888 yılında Bergama'da doğan Mustafa Rahmi, 1913'de öğretmen olur ve 1913 tarihleri arasında Cenevre'de felsefe öğrenimi görür. Milli Mücadele yıllarında İzmir'e gelen Mustafa Rahmi, 1932 yılında İzmir Halkevi'nin açılmasıyla birlikte köycülük şubesine girer. 1953 yılına kadar İzmir'in çeşitli okullarında hizmet eder. Kültürüne bağlı bir insan olan Balaban, yeniliğe sürekli açıktı. Batının tekniğini doğunun maneviyetini beğenirdi. Balaban bir sentez içerisinde Batının iyi yönlerinin Türk toplumuna uygulanması taraftarıydı. Özellikle Avrupa'nın eğitim sistemine hayran olan Balaban, Türk eğitim hayatının bu yönde gelişmesi için çalışmıştır.

Yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız Rahmi Balaban'ın hayatında İzmir'in önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Bir eğitimci olarak, İzmir'e gelinceye kadar edindiği bilgi ve tercümeleri en iyi uygulayabileceği yer İzmir'dir. Kitapta Rahmi Balaban'ın hayatı kronolojik sıra ile kısaca verilmektedir. Doğal olarak eğitimcimizin İzmir yılları da fazla yer tutamamaktadır (s. 22-26). Osmanlı eğitim anlayışından, Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışına geçilirken Rahmi Balaban'ın İzmir'in eğitim hayatına getirdiği yenilikleri etraflı bir şekilde ele alınabilirdi. Böylece okuyucular, Rahmi Balaban'ın düşüncelerinin ne kadarını somutlaştırdığını daha net bir şekilde görme imkanına sahip olacaktı.

Akıcı bir üslupla yazılan bu eser, Mustafa Rahmi Balaban hakkında derli toplu ve bilimsel bir çalışma olması bakımından önemlidir. Biyografi eserleri arasına bir yenisini ekleyen Mustafa Şahin ve Semiha Kalyoncu Şahin'e bu çalışmalarından ötürü teşekkür ederiz.

Mustafa Şahin-
Semiha Kalyoncu Şahin

Mustafa Rahmi Balaban
Hayatı, Eserleri, Mektupları ve Düşünceleri

Berksav (Bergama Kültür ve Sanat Vakfı) Yayını 3, İzmir 1995, 164 s.

KİTAP DAĞARCIĞI

Ertuğrul Faciası

Japon Türkolog Bayan Kaori Komatsu denizcilik tarihi üzerine araştırmaları ile Uzakdoğu'da Türk tarihi ile ilgili çalışmalarda bulunan genç araştırmacılardandır. Halen Osmanlı sivil denizcilik tarihinde önemli bir yeri olan İdare-i Mahsusa ve devamı olan Seyr-i Sefain İdaresi'nin tarihine ilişkin araştırmasını sürdürmektedir.

Kaori Komatsu

Ertuğrul Faciası (Bir Dostluğun Doğuşu)

Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 1992, 71 sayfa

Elimizdeki kitap da yine Türk denizcilik tarihine ilişkin çok önemli bir olayı aydınlatır niteliktedir. Yazarın da ifade ettiği gibi Türk-Japon dostluk ilişkilerinin başlamasına yol açan Ertuğrul Fırkateyni Faciası'nın konu edildiği kitap, facianın gelişimini anlatmakla sınırlı değildir. Kitap II. Abdülhamid'in panislamizm siyaseti yönünde Ertuğrul Fırkateyni'nin Uzakdoğu seyahatine temeline dayanır. Yazar bu amacı "... Ertuğrul'un gönderilmesi (Japonya'ya) hiç de Rusları rahatsız etmemiştir. Öyle ise Ertuğrul'un gönderilmesinin bütün amacı, sadece İngiltere'ye karşı bir tedbir idi. Bunda iki fayda vardı. Birincisi, o zamanki uluslararası ilişkilerde İngiliz-Rus dengesinin bozulmaması, ikincisi ise, İngilizlerin Osmanlı aleyhindeki Hilafet kampanyasına karşılık verilmesi idi." (s. 37) Arşiv belgelerine dayanan kitabın "Ertuğrul Fırkateyni Faciası" başlığını taşıyan birinci bölümünde (s. 1-19), Ertuğrul'un Japonya seyahati öncesindeki hazırlıklar ve faciaya kadar uzanan olaylardan sözedilir. "Tarih İçinde Ertuğrul Olayı" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise (s. 21-43), II. Abdülhamid'in dış siyaseti, bu bağlamda panislamizm ve Ertuğrul'un Uzakdoğu seyahatinin bu siyasetteki yeri üzerinde durulmaktadır.

Ertuğrul Fırkateyni'nin Uzakdoğu seyahatini farklı bir açıdan, Osmanlı dış politikası yönünden ele alan Komatsu'nun İdare-i Mahsusa'ya ilişkin araştırmasının da tamamlanıp bir an önce Türkçe'ye kazandırılması dileğiyle.

MURAT KORALTÜRK

Para Tarihi

Son yıllarda Avrupa tarihine özellikle iktisadi tarihine ilişkin birçok temel eser Türkçe'ye çevrilerek okura sunulmakta ve bu yönde Türk okurunun gereksinimleri bir ölçüde giderilmektedir. İtalyan asıllı iktisat tarihçisi Carlo M. Cipolla önceki yıllarda Türkçe'ye çevrilen birkaç kitabı ile okur tarafından tanınır. Cipolla'nın *Akdeniz Dünyası'nda Para, Fiyatlar ve Medeniyet* adlı yapıtı altı bölümden oluşuyor. Birinci bölüm "İlkel Avrupa'da İlkel Para" başlığını taşır (s. 7-17). İkinci bölüm ise "Orta Çağların Dolarları" başlığına sahip (s. 18-31). Üçüncü bölüm "Ufak Sikkelerin Büyük Sorunu" (s. 32-42), dördüncü bölüm "Hayalet Paralar" (s. 43-56), beşinci bölüm "Fiyatlar ve Medeniyet" (s 57-72) ve altıncı bölüm "Orta Çağ Avrupasında Paranın Değer Yitirmesi" (s. 73-87) başlığını taşır.

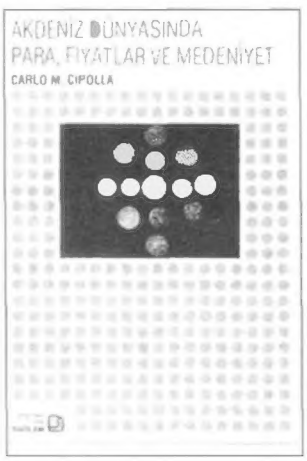

Carlo M. Cipolla

Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet

Cev. Ali İhsan Karacan

Bağlam Yayınları, no. 57, İstanbul 1993, 95 sayfa, ISBN 975-7669-43-9

Türk parasının değer kaybetmesi, nedenleri ve sonuçları üzerinde sürekli durulan, güncelliğini yitirmeyen bir konudur. Bu konuya tarihten bir örnek vermek istenirse Cipolla'ya kulak verin. Cipolla Orta Çağ boyunca paranın değer kaybına neden olarak bize de çok yabancı gelmeyen şu etkenleri sıralıyor: "... nüfusun ve/veya gelirin uzun dönemli büyümesi ve/veya ekonominin parasallaşmasının doğurduğu para talebinde uzun dönemli artış; kamu harcama ve açıklarının büyümesi; kâr-enflasyon yönünde sosyal grupların baskısı; ödemeler bilançosunun dengesizliği; sikke basımının kötü yönetimi; tedavüldeki mevcut sikke stoklarının aşınmasının ve arasıra kırpma uygulamasıyla kötüleştirilmesi; altın ve gümüş arasındaki pazar kurunda dalgalanmalar..." (s. 74).

Cipolla'nın Orta Çağ Avrupası'nda paranın ve fiyatların gelişimini anlattığı kitap konuya ilişkin bir kaynakça ile sona ermektedir.

MURAT KORALTÜRK